Copyright © Open access article with CC BY-NC-ND 4.0

ناوچەی کفری و کەلار لە کۆتاییەکانی دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانیی دا (١٨٧٠- ١٩١٤ز)

م.ی. سەباح عەلی سلێمان

بەشی مێژوو- کۆلێژی پەروەردە لە زانکۆی گەرمیان

sabah.ali@garmian.edu.krd

پوختە:

بە مەبەستی خستنەڕووی مێژوویی ناوچەی ناوچەی کفری (سەڵاحیە) و کەلار (شێروانە) و تاوتوێکردنی پێشهاتەکان لە نێوان ساڵانی (١٨٧٠- ١٩١٤ز)، ساغکردنەوەی ئەوەی لەو ماوە مێژووییە دا چیی ڕوویداوە، پێشهاتەکانی ناوچەکە بە پێی بەڵگەنامە و سەردانی گەڕیدە بیانییەکان چیی بووە، ئەم لێکۆڵینەوەیە وەڵامەکانی لە خۆگرتووە. توێژینەوەکە بە میتۆدی لێکۆڵینەوەی مێژوویی (وەسفیی، شیکاریی)، بە پشتبەست بە ژمارەیەك سەرچاوە و بەڵگەی ڕەسەن، ئەو ماوە مێژووە تاوتووێ کراوە، لە ئەنجامدا ئەوە دەرکەوت ناوچەی توێژینەوە لە ڕووداو و پێشهاتەکان دا پێگەی گرنگیان هەبووە بە تایبەت کفری (سەڵاحیە)، ناوەندێکی کارگێڕیی و بازرگانیی نێوان مووسڵ- بەغداد بووە، بەشی زۆری گەڕیدەکان هاتوونەتە کوردستان بە کفری دا گوزەریان کردووە و لە بەرهەمەکانیاندا باسی زۆر ڕووکاری ژیان و ژیاریان بە وردیی و بە بایەخەوە تۆمارکردووە .

کلیلە وشەکان: دەوڵەتی عوسمانیی، کفری (سەلاحیە)، زەنگئاباد، کەلار (شێروانە).

Recieved: 18/9/2024
Accepted: 17/10/2024

پێشەکیی

ناوچەی کفری (سەڵاحیە)، کەلار (شێروانە)، وەك بەشێك لە هەرێمە کوردنشینەکانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانیی خاوەن پێگە و نەخشی کارگێڕیی و سیاسیی خۆیان بوون، ناوچەکە بەهۆی ئەوەی لەسەر ڕێگای بازرگانیی ئەستەمبوڵ- بەغداد لەلایەك، هێڵی سلێمانی- کەرکوك- بەغداد لەلایەکی ترەوە پێگەی گرنگی لەو ڕووەوە هەبووە، هەروەها ناوچەکە وەك سەرسنووری هەردوو دەوڵەتی عوسمانیی- ئێرانیی بەردەوام جێگەی بایەخیان بووە، بە تایبەت بوونی ژمارەیەك لە هۆزەکان لە قەڵەمەوی هەردوو دەوڵەتدا هەبوون و زۆر جار سنووری ئەو دەوڵەتەیان بەزاندووە، ناوچەکە لای گەڕیدە و بیانییەکانیش گرنگ بووە چونکە بەشێکی زۆریان هاتوونەتە کوردستان بە کفری دا تێپەڕیوون و لێی ماونەتەوە.

بە ئامانجی خستنەڕووی پێگەی گرنگی دەڤەرەکە لە کۆتاییەکانی دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانیی دا، مێژوویی ناوچەکە بە تایبەتی لە ڕووی کارگێڕیی و سیاسییەوە لەم توێژینەوەدا تیشکی خراوەتەسەر، جگە لەوەی هەندێك لایەنی تریشمان تاوتوێ کردووە، گرنگی توێژینەوەکە لەوەدایە بۆ یەکەمین جارە بە شێوازێکی وردی زانستیی کار لەسەر ڕووداوە مێژووییەکانی نێوان سالانی (١٨٧٠- ١٩١٤ز) دا کراوە و بایەخی ناوچەکە خراوەتە بەر باس.

توێژینەوەکە جگە لە پێشەکیی، لە دەروازە و دوو تەوەری سەرەکیی پێکهاتووە، بارودۆخی مێژوویی کفری و کەلار لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا- تاسالی (١٨٧٠ز)، لە دەروازە دا تیشکی خراوەتەسەر بە تایبەت هاتنی ژمارەیەك گەڕیدە بۆ کوردستان و گوزەرییان بە دەڤەرەکەدا، لە تەوەری یەکەمدا ناوچەی کفری (سەڵاحیە)، لە نێوان سالانی (١٨٧٠- ١٩١٤ز) دا بە تایبەت لە بواری کارگێڕیی و سیاسیی دا کاری لەسەر کراوە، هەرچی تەوەری کۆتاییە بۆ کەلار (شێروانە) تەرخانکراوە و ڕووداوە مێژووییەکان خراونەتە بەر باس، پاشتر دەرئەنجام و لیستی سەرچاوەکان و پاشکۆیەك خۆی لە ناوی قائیمقامەکانی کفری لە نێوان سالانی (١٨٥٣- ١٩١٤ز) ی لە خۆگرتووە، لەگەڵ بەڵگەنامە بڵاونەکراوەکان.

توێژینەوەکە پەیڕەوی ڕێبازی زانستیی لێکۆڵینەوەی مێژوویی (وەسفیی- شیکاریی)، بە شێوەیەکی ورد کردووە، ئەو سەرچاوانەی بەکارهێنراون بەشێکیان ڕەسەن و بڵاونەکراوەن، ئەوەیش وای کردووە زۆر سەرەداوی مێژوویی و زانیاریی نوێمان لەسەر ناوچەکە بۆ ئاشکرا بکەن و ناچارییان کردووین بە وردیی شیکار بۆ زانیاریی نێو سەرچاوەکان بکەین، بەتایبەت لە ڕێگای بەکارهێنانی بەڵگەنامە و سالنامە جۆربەجۆرەکانەوە، لە بەڵگە بڵاوکراوەکان، زۆر تر پشتمان بەستووە بە کتێبی کفری (سەڵاحیە) لە بەڵگەنامەکانی عوسمانیی دا ١٨٤٧- ١٩١٨، ئامادە و پێشکەشکردنی: نەوزاد یەحیا باجگر، و: ئاشتی ڕەحمان، ب١٤، لە بڵاوکراوەکانی زانکۆی جیهان- خانەی بەڵگەکان، چونکە زۆر بەڵگەنامەی پەیوەست بە کفری و دەڤەرەکەی تێدا بە زمانی کوردیی بڵاوکراوەتەوە، هەروەها بەشی زۆری توێژینەوەکە پشتی بە داتای سالنامەکان بە تایبەت (سالنامە دولت علیە عثمانیە، سالنامە موصل ولایتی) ی بەستووە، هەروەها زانیاریی وردمان لە گەشتی گەڕیدەکانەوە وەرگرتووە.

سەرباری بە ئەنجام گەیاندنی توێژینەوەکە، بەڵام بە دەرنەبووە لە کەموکوڕیی، بە شێوەیەك نەتوانراوە دەستمان بە سەرجەم بەڵگەنامە بڵاونەکراوەکانی دەوڵەتی عوسمانیی بگات، هەروەها زۆر ناو لە داتا و زانیارییەکاندا بەرچاوکەوتوون بە تەواوەتی نەتوانراوە ساغ بکرێنەوە، چونکە بەشێکیان بە هەڵە نووسراون، ئەمەیش بووە بە مایەی گرفت و زۆرتر لێ وردبوونەوە، لەکۆتاییدا توانیمان کارێکی زانستیی نوێ بکەین و زۆر زانیاریی و داتای تازە لەسەر مێژووی نوێی ناوچەکە بخەینەڕوو.

دەروازە: ناوچەی کفری (سەڵاحیە) و کەلار (شێروانە) لە سەرەتای سەدەی نۆزدە- ساڵی (١٨٧٠ز)

ناوچـەی کفـری لـە سـەردەمی عوسـمانیی دا بـە تایبـەت لـە بەڵگەنامـە و نـوسراوە فەرمییەکانـدا بـە نـاوەکانی (کفـری، زەنگنابـاد، سـەڵاحیە) هاتـووە و تۆمارکـراوە، سـەبارەت بـە پێگـەی کفـری لـە رووی جوگرافییـەوە لـە کۆتایـی سـەدەی نۆزدەهەمـدا، لـە (قامـوس اعـلام) دا لـە سـاڵی (١٨٩٤ز)، لـە ئەسـتەمبوڵ چاپکـراوە، هاتـووە: "سـەڵاحیە لـە ولایـەتی مووسـڵ لـە سـەنجەقی شـارەزوور دایـە، کفـری ناوەنـدی قەزاکەیـە، لـە باکووری خۆرئـاواوە بـە قـەزای کەرکـووک، لـە باکووری خۆرهـەڵاتی بـە لیـوای سلێمانیی، لـە باشـووری بـە لیـوای بەغـدادەوە هاوسنوورە، زێـی دیالـە بـە باشـووری کفـری دا ئـەڕوات، لەگـەڵ چەندیـن رووبـار و جۆگەلـە ئەرژێنـە هەمـان زێ و لـە کاری ئاودێریـش بەکارئەهێنرێـن، هەروەهـا زەویـی کفـری زۆر بـە پیتـە و بەرهەمەکانـی بریتییـن لـە گەنـم و جـۆ و لیمـۆ و خورمـا، هەروەهـا قـەزای کفـری لـە (١٥٨) گونـد پێکهاتـووە و دانیشـتووانەکەی (١٤٠٠٠) کەسـە ئەمـە بێجگـە لـە ٨٠ جولەکـە لـە ناوەنـدی قەزاکـە ژیـاون" (قامـوس الاعـلام، دردنجی جلـد، ١٣١١، ص٢٩٦٥)، قەزاکـە ناوەندێکـی گرنگیـی کەرکـووک بـووە، لـە باشـووری رۆژهەڵاتـی سـەنتەری لیـوای مووسـڵ لەسـەر سـنووری بەغـدا و سـلێمانییدا هەڵکەوتـووە، خەڵکـی قەزاکـە لـە کـورد، تورکـمان و عـەرەب پێکهاتـوون، ناوچەکـە شـوێنکی سـەرەنجراکێش بـۆ نیشـتەجێبوونی دانیشـتوان و ناوەندێکـی گرنگـی بازرگانیـی بـووە، بـەو پێیـەی لەسـەر رێگای پۆستەی ئەسـتەنبوڵ- بەغـدا لـە لایـەک و لەسـەر رێگای کەرکـووک- بەغـدا و سـلێمانیی- بەغـدا لـە لایەکـی تـرەوە هەڵکەوتـووە (MUSUL, ١٩٩٣, s٢٩)).

گـەر گوزەرێکـی خێـرا بـە مێژوویـی ژیـان و ئاوەدانیـی سـنوورەکە دا بکەیـن، ئەبینیـن دیرۆکـی کفـری بـۆ مێژوویـی کـۆن گەڕاوەتـەوە، ناوچەکـە بـەردەوام شەڕوشـۆڕی زۆری لێکـراوە، هـەر ئەوەیـش وایکـردووە تـووشی وێـران بـوون بێـت و جێگۆڕکێـی زۆر لـە شـوێنی نیشـتەجێبونی شـوێنە ئاوەدانەکانیـدا روو بـدات، ئەمـە بـۆ هـەر دوو ناوچـەی لێکۆڵینەوەکـە (کفـری و کـەلار) راستە، دوایـن بنیادنانـی کفـری بـۆ سـەدەیی سیانزەیەمی زاینـی گەڕاوەتـەوە (نەریـمان، ٢٠٠٧، ل٢٠،١٨؛ عزیـز، ٢٠١٣، ل٢٠). سـەبارەت بـە هاتنـی نـاوی کـەلار وەک بەشـێک لـە ناوچەکـە نـاوی (شـێروانە) لـە سـاڵی (١٢٢١ك/ ١٨٠٦ز) دا لـە سـەرچاوە مێژووییەکانـدا بەرچـاو کەوتووەتـەوە، ئەویـش لـە کاتی شەڕوکێشـمەکێشی نێـوان هـەردوو دەوڵەتـی عوسـمانیی- قاجاریـی، هـۆی بەرپابوونـی ئـەو ئاڵۆزیانەیـش بـە زۆری لەسـەر سـنوورەکە بـووە، کاتێـك لـە ئەنجامـی جەنگـی نێـوان ئـەو دوو لایەنـە، لایەنگرانی عوسـمانیی شـکاون، ئەویـش سـلێمان کەهیـەی خوشـکەزای والی بەغـداد- عـەلی پاشـا (١٨٠٢-١٨٠٧ز) هەواڵـەکەی پێگەیشـتووە، سـوپاکەی لـە شـێروانە دا بـووە، پاشـتر سـوپاکەی لـە شـێروانەوە بـۆ (کفـری) کشـاوەتەوە و خـۆی گەیاندووەتـەوە بەغـداد (الکرکـوكلي, دون سـنە الطبـع, ص٢٣٧).

لـە سـەدەی نـۆزدەدا ژمارەیـەك گەڕیـدە بـە ناوچەکـەدا گوزەریـان کـردووە وێنـای بەشـێک لە سروشـت و ژیـانی خەڵکەکەیان کێشـاوە، لـە سـەرەتای ئـەو سـەدەیەدا، ژان باپتیسـت جـاک لـێ رۆسـۆی گەڕیـدە و دیپلۆماتکاریـی فەرەنسـیی (١٧٣٨-١٨٣١ز) لـە سـاڵی (١٨٠٩ز) دا هاتووەتـە دەڤەرەکـە، بـاسی هەریـەک لـە (قەرەتەپـە، کفـری و دووزخورماتـوو)ی کـردووە کەوتوونەتـە سـەر رێـگای نێـوان کەرکـووک و بەغـدادەوە (اوغلـو، ٢٠١٩، ص٢٠٧)، هـەر لـە چارەکـی یەکەمـی سـەدەی نـۆزدەدا دوو گەڕیـدە و دیبلۆماتـکاری ئینگلیزیـی هاتوونەتـە کوردسـتان و ناوچـەی کفـری و کـەلار، بـە گرنگییـەوە و بـە درێـژی لەسـەر زۆر لایـەنی دەڤەرەکـە دواون، ئەوانیـش هەریـەک لـە (جێمـس بێکنگهـام و جێمـس ریـچ) ن، جێمـس بێکنگهامـی James Silk Buckin Gham (١٧٨٦- ١٨٥٥ز)، دیبلۆماتـکار لـە کۆمپانیـای رۆژهـەڵاتی هندیـی کاریکـردووە، دوو

جار سەردانی کوردستان و ناوچەکەی کردووە، گەشتی یەکەمی لە ساڵی (١٨١٦ز) لە ژێر ناونیشانی (TRAVELS in MESOPOTAMA- گەشتێک بۆ میزۆپۆتامیا)، هاتووەتە سنووری کەرکووک، کفری و قەرەتەپە (وەلی، ٢٠٢٢، ل١٠).

جێمس بێکنگهام لە ساڵی (١٨١٦ز) بە کفریی دا گوزەری کردووە و بە شارێکی ئاوەدانیی گەورە وەسفیی کردووە، بەو شێوەیە باسی شارەکەی کردووە "خانووەکانی لە قوڕ درووستکراون، ئاوی روونی خاوێن لە بەری رۆژهەڵاتی شارەکە دا مایەی ئاوەدانیی زیاتر بووە و رۆیشتووە، ژمارەیەك باخ شارەکەی رازاندووەتەوە و میوەی جۆربەجۆر بە تایبەت خورمای لێڕواوە، شارەکە دیواربەندی بۆ کراوە و چەند تاقێکی بۆ دانانی لوولە تۆپ هەبووە، بەڵام هیچ تۆپێک لەو تاقانەدا نەبوون، بازاڕێکی پڕ لە خۆراکی جۆربەجۆری بە تایبەت میوەکانی وەک ترێی لێبووە، چێشتخانەیەکی گونجاو بۆ خواردنی کەباب و گۆشتی برژاو و سۆسەج پێشوازی لە میوانەکان کردووە، هەروەها قاوەخانەیەک رێبوار و گەشتیاران تێیدا پشوویان داوە هەبووە، شارەکە وەک وێستگەیەک لەسەر رێگای بەغداد هەڵکەوتووە، ئەوەیش وایکردووە گەشتیارێکی زۆر رووی لێبکەن، لە کاروانسەرایەکی Caravanserai مۆدێرندا ماونەتەوە و لێی حەساونەتەوە، کاروانسەراکە لەسەر تیرازی تورکیی بنیادنراوە، زمانی فەرمیی تورکیی بووە بەو پێیەی ناوچەکە لە چوارچێوەی قەڵەمڕەوی عوسمانییدا بووە، سیمایەکی تورکیی زاڵ لە زۆربەی کاروبارەکاندا هەستی پێکراوە هەرچەندە خەڵکی بە زمانەکانی کوردیی و عەرەبییش دواون" (BUCKINGHAM, ١٨٢٧, p.١٣٥– ١٣٩).

لە (٢٤ی نیسان) گەیشتووەتە قەرەتەپە، لەو رۆژەدا بە هۆی لافاوەوە لە پردی نارین تووشی گرفت بوون، لە باسی کفریی دا ئەوەی خستووەتەڕوو، لەوێ ژمارەیەك جوولەکەی بینیووە، پاشتر رووی لە جێگەیەکی شوێنەواریی کردووە پێیان وتووە (قەرە ئۆغڵانKara Oghlan)، ریچ لە گەشتەکەیدا بۆ ناوچەکە زۆر تر باسی لایەنی شوێنەواریی یادداشت کردووە، لەو رووەوە نووسیویەتی "لەسەر ئەم گردە شوێنەواری خانوویش هەیە ... هەر لە بەرامبەر کفری شوێنەواریی خانووی کۆن هەبووە"، شوێنەواریی (قیزقلعەسی Kis Kalasi: قەڵای کچان) لە بەرامبەر دوانزەئیمام Oniki Imam هەبووە ئیسکوپروسکی تێیدا دۆزراوەتەوە، ریچ پێی وا بووە خانووە کۆنەکانی ئاسکی کفری Eski Kifri ئەو جێگەیە بوون پێشتر کفری لەسەر بنیادنراوە و سەردەمەکەیشی بۆ سەردەمی گاور گەڕاندووەتەوە، لە باخەکانی کفریی دا ژمارەیەك ئاشی ئارد هەبوون بە ئاو کاریان کردووە، لە نزیک دوانزەئیمام سەرچاوەی نەوت باسکراوە، ئەو گەڕیدەیە نزیکەی سێ رۆژ لە کفری دا ماوەتەوە، پلەی گەرمای مانگی نیسانی ناوچەکە لە (٢٧ی نیسان) دا لە پاش نیوەڕۆ دا (٨١ پلەی فەهرنهایت/ ٢٧ پلەی سەدی)، لە شەو دا (٦٦ پلەی فەهرنهایت/ ١٩ پلەی سەدەی) تۆمارکردووە (RICH, ١٨٣٦, P.١٢-٢٣).

جگە لە کفری و قەرەتەپە، ناوچەکانی تری سنوورەکە لە گەشتەکەی ریچ دا بە سەرکراونەتەوە، ئەوانیش هەریەک لە (دووزخورماتوو، ئیبراهیم خانچی، دەربەندیخان، بانی خێڵان، زەنگئاباد و شێروانە)ن، ناوچەی زەنگئاباد لە سەردەمی سلێمان پاشای بابان (١٧٥٤- ١٧٦٥) دا ئاوەدانی بەخۆوە بینیوە و مزگەوت و گەرماوی تێیدا دروستکردووە، ئەو دەمە لە ژێر دەستی بابانەکاندا بووە، ریچ، زەنگئابادی Zengabad وەک پایتەختی ناوچەکە ناو بردووە، هەر چەندە ئەو سەردەمە نیوەی وێران بووە، دوو میل لە رۆژئاواوە، گوندی میحنەتاوا (Manativa) ی پڕ لە دارخورما هەبووە، شێروانە (کەلار)، وەك ناوچەیەکی ئاوەدان و داچێنراوی کشتوکاڵیی لە گەشتەکەدا ناوی هاتووە، ئەویش کاتێک ئەو

گەڕیدەییە لە حەوش کرِوەووە بەرەو ناوچەی بنکورە (بن کوردیە) ی حەسەن ئاغای باجەڵان چووە، سەبارەت بە شێروانە بەو شێوەیە دواووە "لای راستمانەوە رووباری (دیالە) مان لە دوورەووە بەدیکرد, لە رۆخەکەشیدا گردێکی (دەستکرد) تورەکە رێژمان بینی, پێی ئەوترا شێروانە with a high artificial mount called Shirwaneh، وەك دیار بوو، دەشتەکەیش کشتوکاڵی باشی تێدا کرابوو" (RICH, ١٨٣٦, ٢٧٢.P - ٢٧٦).

جێمس بیلی فرەیزەر James Baillie Fraser (١٧٨٣- ١٨٥٦ز)، گەڕیدەی ئینگلیزیی ساڵی (١٨٣٤)، گەشتێکی بە کوردستان و میسیۆپۆتامیادا کردووە، بەشی یەکەمی گەشتەکەی لە ژێر ناونیشانی گەشتێك لە کوردستان و میسۆپۆتامیا TRAVELS IN KOOEDISTAN, MESOPOTAMIA لە ساڵی (١٨٤٠) دا لە لەندەن چاپکردووە، لە ماوەی گەشتەکەیی دا فرەیزەر هاتووەتە سنوورەکە، پاش دەرچوونی لە سلێمانیی، لە (١ی تشرینی دووەم) دا گەیشتووەتە گوندی ژاڵە، گوندێکی کوردیی (٦- ٨) خانووی تێدا بووە، دواتر هاتووەتە گوندی ئیبراهیم خانچی، گوندی رۆستەم ئاغای سەرۆك هۆزی زەنگەنە بووە، کەسێکی بەهێز بووە و سەر بە سلێمان پاشای بابان (١٨٢٨-١٨٣٨ز) بووە، گوندەکە (١٠٠) کوڵبە huts بووە، پێکهاتەی کوڵبەکان لە گڵ و قامیش پێکهاتووە، بەڵام سەرۆکی گوندەکە دیوەخانی cleiuan khaneh هەبووە، بەڵام دیوەخانێکی زۆر پەرپووت، پاشتر بە دەشتایەکی چۆڵدا گەیشتووەتە کفری Kufri، لەو نێوەندەدا هیچ ئاوەدانییەکی نەبینیوە، کفری لە دەروازەی گەرووییەک لە نێوان گردە نزمەکاندا هەڵکەوتووە، بەڵام رووت و بێ بەرهەم، وەك باسی کردووە بەهۆی ئاگرێکەوە پێ ئەچێت ناوچەکە زیانی پێ گەیشتبێت، بەڵام شارەکە شوورایەکی داخراوی بۆ درووستکراوە، لایەنێکی خۆش و سەرنجڕاکێشی هەبووە، لە دەرگایەکەوە خەڵکی هاتوچۆیان کردووە، دارخورما لە سەرووی دیواری شوراکانەوە دیاربووە، گۆڕانی جلوبەرگ و لایەنی ژیانی خەڵک ئەو راستییەی پشتڕاست کردووەتەوە کفری لە ژێر دەستی تورکەکاندا بووە، قەرەتەپەیش گوندێکی پیس و پۆخڵی بە دووریی (٢٠) میل سەر بە کفری بووە FRASER, ١٨٤٠, ١٧٥.p, ١٨٣, ١٩٣- ١٩٤)).

لە ساڵی (١٨٣٦ز)، گەڕیدەی ئینگلیزیی هێنری راوڵنسۆن Sir Henry Rawlinson سەردانی دەڤەرەکەی کردووە، لە گەشتەکەیدا زۆر تر زانیاری لەسەر شێروانە (کەلار) تۆمارکردوە، رووباری سیروان (دیالە) لە باسەکەی دا بە زۆری قسەی لەسەر کراوە، هەروەها باسی دەشتی سیمیرۆمی the plain of Semirám کردووە، ئەو بە رووباری سیروانی وتووە (ئاب شیروان A'bi-Shirwān)، ناوچەی شێروانە (کەلار) ی بە سنووری جیاکەرەوەی نێوان سلێمانیی و کرمانشا داناوە، رووباری سیروان بە درێژایی ساڵ ئاوی هەبووە، بەڵام لە هاوین و پایز دا ئاوەکەی کەمتر بووەتەوە و توانراوە لە هەردوو بەری رووبارەکەوە هاتووچۆی لێوە بکرێت، راوڵنسۆن لە کۆتای مانگی ئایاردا هاتووەتە سەر رووباری سیروان لە لای بانیخێڵانەوە Bánah-khilān، لەو جێگەیە دا ئاوی رووبارەکە کەمتر بووە، ئەوەیش بۆ هاموشۆ ئاسان بووە، ئەو گەڕیدەیە باسی لەوەیش کردووە پێشتر شارێک بە ناوی (شێروان)، لەسەر کەناری رووباری سیروان هەبووە، هەروەها نوسیوویەتی "گردێکی دێرینی سەرنجڕاکێش بەدی ئەکرێت بە ناوی شێروانە Shirwānah"، لە سەدەیی چواردەیەمەوە بە بەشی رۆژهەڵاتی رووبارەکە وتراوە (شێروان)، هەر لە گەشتەکەیدا راوڵنسۆن سەردانی سەرتەک Sar-Tak، سەرخوشک Sar-Khushk، بەمۆ Bamū، هۆرێن و شێخانی کردووە، بە وردیی زانیاری لەسەر شوێنەواری بەمۆ تۆمار کردووە، ناوچەکەی بە سەخت هاتووتە پێش چاو، شوێنەکە پڕ لە رەز و باخ بووە و زۆرجار لەلایەن جافە کۆچەرییەکانەوە لە بانیخێڵانەوە پەڕیونەتەوە و بەو هۆیەوە رەز و باخەکان تووشی زیان بوون

(Rawlinson , ١٨٣٩, ٢٧.p -٣٠؛ راولینسـون، ١٣٦٢، ص ١٠- ١٤).

لەسـەر ڕێـگای کـەلار- دەربەندیخـان بـە درێژایـی ڕووبـاری سـیروان ژمارەیـەك (قولـە) بـەدی ئەکرێـن (خیـالی، ١٩٩٥، ص١٠)، قولەکانـی سـنووری کـەلار ژمارەییـان چـوارده (١٤) قولـەی سـەردەمی عوسـمانیین، لـە لایـەن بەڕێوەبەرایـەتی شـوێنەواری گەرمیانـەوە روپێویـان بۆکـراوە، ئـەو قولانـە بـە کەنـاری ڕووبـاری سـیرواندا بنیـاد نـراون (کریـم، ٢٠٢٠، ل١١٤)، هــەر دوو شــوێنەوارناسی بــە ناوبانگــی عێـراق (تەهــا باقــر و فــواد ســەفەر)، هاتوونەتــە ناوچەکــە و شــوێنەوارەکانیان تۆمارکـردووە، باسـیان لـەو قولانـە کـردووە ،ئـەوان بـە (المفاتيـل المـدورة) ناویـان بـردوون، مەبەسـت لـە درووسـتکردنیان بـۆ کاروبـاری ئیشـکگریی و چاودێریـی بەکارهاتـوون (باقـر، سـفر، ١٩٦٦، ص٦)، قولـەکان پـێ ئەچێـت بـە مەبەسـتی کاروباری بازرگانییـش لـە ناوچەکـە دا بەکارهێنرابـن، بـەو پێیـەی ناوچەکـە لـە پاش سـاڵی (١٨٢١ز)، سـنووری جیاکـەرەوەی نێـوان هـەردوو دەوڵـەتی عوسـمانیی- ئێرانیـی تـا سـەردەمی یەکـەم جەنگـی جیهانیـی بـووە، ئەوەیـش وای کـردووە بـۆ مەبەسـتەکانی سـەرەوە قولـەکان بنیـاد نرابـن (خیـالی، ١٩٩٥، ص١٠؛ دەلـۆ، ٢٠١٠، ل٢٣- ٢٤).

قولـەکانی سـنووری ئێسـتای کـەلار بریتیـن لـە: دوو قولـە لـە گونـدی بەرلـووت، قولـە برنجـی لـە گونـدی بانزەمـین، رازیانـە و وەلی خنـکاو لـە گونـدی تـازەدێ، قولـەی مـەلا لـە گونـدی چاڵـەڕەش، قولەسـوتاو لـە گونـدی قولەسـوتا و قولـەی سـەیدمەحمود لـە گونـدی سـەیدمەحمود، قولـەکانی تـر لهسـنووری ناحیـەی پێبـاز (باوەنـور) دان, ئـەو قولانـە لەلایـەن عوسـمانییەکانەوە دروسـتکراوە ،سـاڵی دروسـتکردنەکانیان روون نیـە, بـەڵام لـە سـاڵی (٢٠١٧), لـە کاتی نۆژەنکردنـەوەی قولـەی سـەیدمەحمود دراوێـك دۆزراوەتـەوە بـۆ سـەردەمی سـوڵتان عەبدلمەجیـدی یەکـەم (١٨٣٩-١٨٦١ز) گەڕاوەتـەوە، لەسـەر روویـەکی دراوەکـە نـوسراوە (١٢٥٥/١٠/سـنه/عره نصـبره ضرب فی قسـطنطینیه), بەپێـی زانیارییەکانـی سـەر ئـەو دراوە بێـت، قولـەکان لەسـاڵی ١٢٥٥ك/ ١٨٣٩ز)دا هەبـووە (کریـم، ٢٠٢٠، ل١١٤- ١١٦).

پاش ڕێکەوتنامـەی ئەرزڕۆمـی دووەمـی (١٨٤٧ز)، کۆمیسـیۆنی دیاریکردنی سـنوور بۆ چارەسـەرکردنی کێشـە هەڵپەسـێردراوەکانی نێـوان هـەر دوو دەوڵـەتی عوسـمانیی و ئێرانیـی دەستنیشـان کـراوە، محەمـەد خورشـید پاشا (١٨١٣- ١٨٧٨ز)، وەک نوێنـەری دەوڵـەتی عوسـمانیی لـە نێـوان ساڵانی (١٨٤٨- ١٨٥٢ز)، سـەردانی ناوچەکـەی کـردووە، لـە راپۆرتەکەیـی دا (رحلـة الحـدود بـين الدولـة العثمانيـة و إيـران) دا تیشـکی خستووەتەسـەر ناوچـە سـنوورییەکانی کفـری (سـەڵاحیە) و کـەلار (شـێروانە)، نـاوی زۆر جێگـەی هێنـاوە، لەوانـە: کفـری، شـێروانە، زەنگئابـاد، سـەرقەڵای مەحمـوود، کۆکـز، ...، کاتێـک قسـەی لەسـەر شـوێنەوارێکی ناوچـەی بنکـورە (بنکـدرە)ی سـنووری خانەقیـن کـردووە، چـوار ڕێـگای هەبـووە، ڕێـگای سـێیەمیی چووتـە سـەر گونـدی شـێروانە "ریـگای سـێیەمیش دەچێـە سـەر پـردە رووخاوەکـە لەسـەر ڕووبـاری دیالـە، ئـەم شـوێنە ئەکەوێتـە بەرامبـەر گونـدی شـێروانە"، نـاوی ژمارەیـەك هـۆزی کـوردی سـنوورەکەی هێنـاوە، لەوانـە: جـاف، پـاڵانی، گێـژ، هۆمەرملـی، گاخـۆر، داودە، لـەک ... (باشـا، ٢٠٠٩، ص١٩٠، ٢٧١)، بـە پێـی ساڵنامەی دەوڵـەتی عوسـمانیی (سـالنامه دولـت عليـه عثمانيـه) لـە سـاڵی (١٢٦٣ك/ ١٨٤٧ز) هەریـەک لـە (کفـری و دووزخورماتـوو) وەک دوو ڕێـگای سـەرەکیی دیاربەکـر- بەغـداد ناویـان هاتـووە (عثمانيـە، ١٢٦٣، ص١٢٦)، بەپێـی ساڵنامەی سـاڵی (١٢٦٦ك/ ١٨٥٠ز) نـاوی هەریـەک لـە ئەیالـەتی شـارەزوور و بەغـداد پێکـەوە هاتـووە (بغـداد مـع شـهرزور)، هەریـەک لـە (کفـری، زەنگئابـاد، خانەقیـن، بنکـورە و دەککـە) سـەر بـە لیـوای بەغـداد بـوون، لـە رووی کارگێڕییـەوە ناویـان لەگـەڵ یەکـە کارگێڕییـەکانی ئـەو لیواییـەدا هاتـووە (عثمانيـە، ١٢٦٦، ص٨٨).

سەردەمی سوڵتان عەبدولمەجیدی یەکەم (١٨٣٩- ١٨٦١ز)، بە سەردەمی چاکسازیی (عهد التنظيمات) ناسراوە، چاکسازیی لە زۆرێک لە شوێنەکاندا بە تایبەت ئەیالەتەکانی بەغداد و شارەزوور و یەکە کارگێڕییەکانی کراوە (النجار، ١٩٩١، ص٢٢)، لە دوای ئەوەی هەیکەلی کارگێڕیی لە ساڵی (١٨٤٩ز) لە دەوڵەتی عوسمانیی دا ڕێکخراوەتەوە و قەزاکان ڕۆڵی زیاتریان پێ دراوە، لەو چوارچێوەیەدا سنوورەکە بۆ سەنجەق، قەزا، ناحیە و گوند دابەشکراوە (OSMANLI VİLAYET, ٢٠١٢, ١٥s))، بە پێی بەڵگەیەکی عوسمانیی لە (١٩ی سەفەری ١٢٧٠ک/ ٢١ی تشرینی دووەمی ١٨٥٣ز)، لەبەر بایەخی پێگەی ناوچەکە و پێکەوەبەستنیان وەک ناوەندێکی گرنگ، کفری کراوەتە ناوەندی (سەنجەقی) زەنگئاباد لە ئەیالەتی شارەزوور، هەریەک لە (کفری، زەنگئاباد، قەرەتەپە و دووزخورماتوو)ی لە خۆگرتووە، بە پێی فەرمانەکە ئەندامی ئەنجوومەنی کەرکووك (نەفتچی زادە عومەر بەگ)، بە مووچە (٣٠٠٠)، قورووش بە قائیمقام و قەڵەمی کاتیبی ئەیالەت محەمەد ئەفەندی بە مووچەی (٤٥٠)، قوروش و مەحموود ئەفەندی بە مووچەی (٣٥٠)، قوروش بە کاتبی دارایی دامەزراون (BOA, i.MVL: ١٣١٨٢/٣١٤، کفری،٢٠٢٢، ل٢٢)، بەڵام گەر سەیری ساڵنامەی دەوڵەتی عوسمانی بکەین لەو ڕووەوە جیاوازییەك بەدیکراوە، بە جۆرێک جارێکی تر لە ساڵی (١٢٧١ک/ ١٨٥٥ز) کفری و خانەقین وەک دوو قەزای سەر بە لیوای بەغداد ناویان هاتووە (عثمانيه، ١٢٧١، ص٩١).

بە پێی ساڵنامەی دەوڵەتی عوسمانی (سالنامە دولت عليه عثمانيه) لە ساڵی (١٢٧٢ک / ١٨٥٦ز)، ناوی کفری لە ئەیالەتی بەغداد و شارەزوور وەک لیوا لەگەڵ لیواکانی تری وەک (بەغداد، خانەقین، سلێمانیی و کەرکووک) دا هاتووە، لیوای کفری لە هەریەک لە (کفری، دووزخورماتوو، قەرەتەپە و زەنگئاباد) پێکهاتووە (عثمانيه، ١٢٧٢، ص١٠٦)، لە پاش گۆڕانکاریی پلەی کارگێڕیی کفری بۆ لیوا، خەرجیی بۆ بوارە جۆربەجۆرەکان زیادیکردووە، ئەوەتا لە (٩ی زیلحیجەی ١٢٧٢ک/ ١١ی ئابی ١٨٥٦ز) دا لە بەرامبەر جێبەجێکردنی ئەرکەکانیان (١٨) کەس بڕی (٤١٠) قروشیان لە قەزای کفری لە ئەیالەتی شارەزوور بۆ خەرج کراوە، لەو بەڵگەنامەیدا دەرکەوتووە، کفری سەر بە ئەیالەتی شارەزوور بووە، هەر چەندە لە ساڵنامەی عوسمانیی دا ناوی ئەیالەتی بەغداد و شارەزوور پێکەوە هاتوون (کفری، ٢٠٢٢، ل٢٥)، بە پێی ساڵنامەکانی عوسمانیی، ساڵانی (١٢٧٣ک/ ١٨٥٧ز) (عثمانيه، ١٢٧٣، ص١١٢)، (١٢٧٤ک/ ١٨٥٨ز) (عثمانيه، ١٢٧٤، ص١٢٠)، (١٢٧٦ک/ ١٨٦٠ز) (عثمانيه، ١٢٧٦، ص١٥٠)، کفری سەر بە ئەیالەتی شارەزوور بووە و لەو چوار یەکە کارگێڕییەی سەرەوە پێکهاتووە، لە (شەعبانی ١٢٧٦ک/ ئازاری ١٨٦٠ز)دا وەک دەرکەوتووە کاروبارەکان لە لیوای کفرییدا زیادیکردووە، ئەوەیش وایکردووە ژمارەی سەربازی وەرگیراو زیاد بکات، باج و زەکاتی سەرمەڕانە لە هۆزی جاف بە ئاقچە وەربگیرێت و کارکراوە بۆ کۆتای هێنان بە ئاژاوەگێڕی هۆزی هەمەوەند لە سنوورەکەدا (کفری، ٢٠٢٢، ل٢٩).

لە ساڵی (١٢٨٠ک/ ١٨٦٣ز)، ناوی لیوای کفری بۆ (لیوای زەنگئاباد) گۆڕاوە و یەکە کارگێڕییەکان هەر وەک خۆیان ماونەتەوە و (قصبة) لە پێش ناوی کفری دانراوە (عثمانيه، ١٢٨٠، ص١٨٧)، بەڵام لە بەڵگەنامەیەکی عوسمانیی دا لە (زیلحیجەی ١٢٧٩ک/ حوزەیرانی ١١٨٦٣ز) دا ناوی کفری وەک قەزایەکی سەر بە سەنجەقی (سنجاغی) زەنگئاباد هاتووە، لە (سەفەری ١٢٨١ک/ تەموزی ١٨٦٤ز)، قائیمقامی زەنگئاباد ناوی (محەمەد بەگی کوڕی کازم بەگ)بووە لە کفری دانیشتووە (کفری، ٢٠٢٢، ل٣٩، ٤١)، لە ساڵنامەی دەوڵەتی عوسمانیی ساڵی (١٢٨٣ک/ ١٨٦٦ز)، جارێکی تر گۆڕانکاری لە هەیکەلی کارگێڕیی ڕوویداوەتەوە، لیوای زەنگئاباد تەنها لە هەردوو قەزای کفری (کفری قصبەسی) و زەنگئاباد (زەنکاباد قصبەسی) لەسەر لیوای شارەزوور پێکهاتووە (عثمانيه، ١٢٨٣، ص١٧٣)، لە ساڵنامەی عوسمانیی ساڵی (١٢٨٥ک

/١٨٦٧ز) دا ناوی لیوا بۆ سەنجەق (سنجاغی) گۆڕاوە، پێکهاتەی کارگێڕیی ناوچەکە بە ناوی (زەنگاباد سنجاغی) سەر بە شارەزوور بووە، ژمارەی خێزان و دانیشتوانی هەریەك لە کفری و دەورووبەری (خێزان: ١٠٥٧، دانیشتوان: ٣٢٠٣)، زەنگئاباد و دەرووبەری (خێزان: ٢٤٢٦، دانیشتوان: ٧٦٨٣)، تێکڕا ژمارەی دانیشتوانی ناوچەکە (١٠٨٨٦) کەس بووە (سالنامە دولت، ١٢٨٥، ص١٩٠؛ الدار السلطانية، ٢٠٢٤، الوثائق العثمانية)، ئەوەی جێگای سەرسوڕمانە لە ساڵنامەی دەوڵەتی عوسمانیی ساڵی (١٢٨٧ك/ ١٨٦٩ز) دا لە هەیکەلی کارگێڕیی دەوڵەتدا ناوی کفری و زەنگئاباد بەرچاو ناکەون، تەنها ناوی قەرەتەپە لە سەنجەقی شارەزوور سەر بە ولایەتی بەغداد هاتووە (عثمانیە، ١٢٨٧، ص٢٢٣).

تەوەری یەکەم: ناوچەی کفری (سەڵاحیە) لە نێوان ساڵانی (١٨٧٠- ١٩١٤ز)

بە پێی بەڵگەنامەکان تا پێش ساڵی (١٨٧٠ز)، ناوی کفری بۆ ناوەندی قەزاکە و لیوای زەنگئاباد بۆ ناوچەکە بەکارهاتووە، بەڵام لێرە بەدواوە ناوی قەزاکە گۆڕاوە و لە بەڵگەنامە فەرمییەکانی دەوڵەتدا کفری بەکارنەهاتووە و بووە بە (سەڵاحیە)، بە پێی بەڵگەنامەکان و ساڵنامەی عوسمانیی، لە ساڵی (١٨٧٠ز) بەدواوە، ناوی کفری بۆ سەڵاحیە (صلاحیە) گۆڕاوە، بە پێی بەڵگەنامەیەک لە (٥ی موحەڕەمی ١٢٨٧ك/ ٧ی نیسانی ١٨٧٠ز) دا ناوی سەڵاحیە هاتووە "نرخی کرێی تەلەگراف هاتۆتە خوارەوە بەم راگەیەندراوەیش نووسینی تەلەگراف زیادی کردووە لە پلانی عێراقدا ئەم هێڵەی هەیە بەش ناکات لە حاڵی حازر لە سەڵاحیە تا دیاربەکر تێلێک زیاد بکرێت" (کفری، ٢٠٢٢، ل٤٧)، لە ساڵنامەی دەوڵەتی عوسمانیی ساڵی (١٢٨٧ك/ ١٨٧٠ز) دا لە پێکهاتەی کارگێڕیی سەنجەقی شارەزووردا ناوی کفری (سەڵاحیە) بەرچاو ناکەوێت، بەڵام ناوی هەریەك لە (قەرەتەپە، داوودە)، وەك دوو یەکەی کارگێڕیی هاتوون (عثمانیە، ١٢٨٧، ص٢٢٣)، جارێکی تر لە ساڵنامەی دەوڵەتی عوسمانیی ساڵی (١٢٩١ك/ ١٨٧٤ز) دا ناوی سەلاحیە بۆ (کفری) بەکارهاتووەتەوە، سەنجەقی شارەزوور لە پێنج قەزا پێکهاتووە، ئەوانیش بریتیین لە (رواندز، سەڵاحیە، هەولێر، رانیە و کۆیە) (عثمانیە، ١٢٩١، ص٢٥٤)، بەڵام هەر لەو دەمەدا لەلایەن کەسانی بیانی و گەڕیدە هاتوونەتە ناوچەکە ناوی (کفری) یان بەکارهێناوە، لە ساڵی (١٨٧٣ز) دا جۆزێف سێرنیکی Josef Cernik گەڕیدەی ئەڵمانی سەردانی ناوچەکەی کردووە و هەر بە کفری ناوی بردووە (Cernik, ١٨٧٦, ٣٧.p)، قائیمقامیی قەزاکە لە (زیلحیجەی ١٢٩٠ك/ کانوونی دووەمی ١٨٧٤ز) دا (عوسمان نوری ئەفەندیی) بووە، بە پێی بەڵگەنامەیەک، ناوبراو بە کەسێکی لێهاتوو و پاک ناوی هاتووە (کفری، ٢٠٢٢، ل٥٠).

ماوەی (١٥ی کانوونی دووەمی- ٢ی شوباتی ١٨٧٣ز)، گەڕیدەی ئەڵمانی جۆزێف سێرنیکی هاتووتە سنووری زەنگئاباد، قەرەتەپە و کفری، سەرەتای گەشتەکەی لە زەنگئابادەوە Der Zengabad-Dagh بە وەسفێکی جوان دەستپێکردووە، ناوچەکەی بە یەکەم زەنجیرە تەپۆڵکەی هاوتەریب لەگەڵ زنجیرە تەپۆڵکەکانی حەمرین ناو بردووە، بەڵام تەپۆڵکەکانی زەنگئاباد تا رادەیەک فۆرمێکی نەرمتریان هەیە، لە دەڤەرەکە دا رەوە بەرازی زۆری بە تایبەت لە کێڵگەی مەرەزەکاندا دیووە، چەمی نارین Der Nahrin لە کفرییەوە سەرچاوەی گرتووە و لە باکوورەوە چووەتەووە زەنگئاباد، چەمەکە بۆ ئاودێری ناوچەکە گرنگبووە، لەسەر چەمەکە پردێکی بەردیینی شەش کەوانەیی دوانزە مەتر لە ئاستی ئاوەکە بەرز تر هەبووە، پاسگەیەکی (مەغفەر) سی سەربازی عوسمانیی بە ناوی پردی نەهرین (Nahrin KjÖprü) لێبووە و لێرەوە رێگاکە بۆ سلێمانی چووە، لە دووریی(٨- ٩)کم لە پردی نەهرینەوە گوندی قەرەتەپەی بینیووە (Cernik, ١٨٧٦, ٣٩.p).

قەرەتەپە لە رۆژئاوای کفریدا هەڵکەوتووە، لە رۆژهەڵاتیدا لەگەڵ دۆڵی نەهرین هاوسنوورە، شوێنێکی دڵگیری داچێنراوی شووتیی، داری پرتەقاڵ و خورما بووە، دانیشتوانەکەی نزیک (٣٠٠) کەس بوون، لە نزیک کفری گوندێکی عەرەبیی (١٠٠) خانوو و سەربازگەیەکی وێرانە بەناوی ئەبو عەلی AraberDorfe Abu Ali هەبووە، ناوچەی کفری گوندی وێرانی زۆری لێبووە، لەگەڵ شوێنەواری گۆڕەکان، ئەو دەمەی جۆزێف سێرنیکی هاتووەتە ناوچەکە هیچ عەرەبێکی کۆچەریی بە تایبەت لە نزیک وێرانە گوندی ئەبوعەلی نەبینیووە، شارۆچکەی کفری die kleine Stadt Kifri نزیکەی (٥٠٠) کەس تێیدا ژیاون بەشێکیان تورکمان بوون، هەروەها خانووەکانیان لە گڵ و دار دروستکراوون، ئاسکی کفری Eski Kifri لە خوارووی شارۆچکەکەوە وەک شوێنەواریی شارێکی دێرینی گرنگ بووە، ئەو گەڕیدەیە لە بارەی مێژووەکەییەوە نووسویەتی "زانیاری ئەو تۆ نەخراوەتەڕوو، هەرچەندە باس لە سەردەمی ساسانییەکان کراوە، بەڵام ئەو دراو و پارچانەی دۆزراونەتەوە ئەوەیان پشتڕاست نەکردووەتەوە"، لە ناوچەکە دا کانزاکانی وەک گۆگرد و خوێ، بە تایبەت (نەوت) لە کەناری رۆژهەڵات و لە دیوی چیاکەیدا هەبوون (Cernik, ١٨٧٦, p.٣٩ -٤١).

قەزای سەڵاحیە لە ساڵی (١٨٧٥ز) دا لە رووی پێکهاتەی کارگێڕییەوە ستافێکی تەواوی هەبووە، بریتیی بوون لە: محەمەد ئاغا- قائیمقام، جێگرەکەی- یەحیا ئەفەندی، بەڕێوەبەری دارایی- عەباس ئەفەندی، بەرپرسی خۆیەتیی- بەدری ئەفەندی، ئەندامانی هەڵبژێردراوی ئەنجومەنی کارگێڕیی (مجلس ادارة)، جگە لەوانەی سەرەوە، بریتی بوون لە (موسا بەگ، خەلیل ئاغا و ئەمین ئاغا)، ئەنجومەنی داواکاری و دادوەریی پیکهاتبوون لە هەریەك لە (عومەر بەگ، عومەر ئەفەندی و هۆجەرخمانی ئەفەندی)، بەڕێوەبەری پۆستە (صلاحیە تلغراف و بوستە)- تۆفیق ئەفەندی بووە، هەریەك لە (حەمدی بەگ و رەفیق فەیزی ئەفەندی) فەرمانبەری باج (رسومات ماموری) بوون، قەزاکە لە دوو ناحیە پێکهاتووە، ئەوانیش ناحیەکانی (داوودە- بەڕێوەبەرەکەی حاجی مەحموود ئەفەندی، قەرەتەپە- ئەمین ئەفەندی) بوون (بغداد، ١٢٩٢، ص٩٢- ٩٣).

قائیمقامی سەڵاحیە- ئیسماعیل ئەفەندی لە (موحەڕەمی ١٢٩٣ك/ شوباتی ١٨٧٦ز) دا وەك نوێنەری دەوڵەتی عوسمانیی لە لیژنەیەکی باڵای لێکۆڵینەوەیەدا سەبارەت بە دروستبوونی کێشە لە سنوورەکەدا بەشداریکردووە، بەڵام لە کاتی بە دواداچونی کێشەکە دا ناکۆکیی لە نێوان هەردوو لایەنی عوسمانیی و ئێرانیی کەوتووەتەوە، ئەوەیش وای کردووە لە نزیك گوندی (پێواز) سەربازانی زەبتیەی قەرەقوڵخانە هێرشیان کردووەتە سەرئەسپەکانی ئێران و جارێکیتر گرفتەکان قووڵتر بوونەتەوە، ناوچەکە بە هۆکاری هاوسنووری نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانیی و قاجاریی چەندین جار رووبەڕووی کێشە و پێکدادان بووەتەوە، پێ ئەچێت ئەو گرژیانە وای کردبێت کاربەدەستانی دەوڵەت لە ناوچەکە خێرا بگۆڕرێن، ئەوەتا لە (١ی شەعبانی ١٢٩٦ك/ ٢٢ی تەموزی ١٨٧٩ز)، مەجید بەگی قائیمقامی کفری لەگەڵ قائیمقامی بایزان بەناوی (عەبدولڕەحمان بەگ) گۆڕینەوەیان پێکراوە (کفری، ٢٠٢٢، ل٥١، ٥٤)، قەزاکە بەر لە ساڵی (١٨٨٠ز)، جگە لە ناوەندی قەزاکە لە هەردوو ناحیەی (داوودە- بەڕێوەبەرەکەی عەبدولجەلیل بەگ)، (قەرەتەپە- بەڕێوبەرەکەی عەبدلجەبار بەگ) بووە، ئەوە لە کاتێکدایە قەزاکە لە چاو قەزاکانی تردا گەورەتر بووە، ژمارەی دانیشتوانەکەی بە پێی سەرژمێرێك لە ساڵی (١٨٨١- ١٨٨٢) دا بریتیی بووە لە (٩٧١٦) کەس، لە رووی پێکهاتەی ئاینییەوە، تەنها (١٥٧)کەسیان مەسیحیی و ئەوانی تر موسڵمان بوون MUSUL, ١٩٩٣, s.٣٥)؛ العباسي, ٢٠٠٥, ص٦١).

بە پێی راپۆرتێکی نهێنی لە ژێر ناوی (تێبینێکانی گەشتێك بە ناو کوردستاندا لە زستانی ١٨٨١- ١٨٨٢ NOTES OF A JOURNEY THROUGH KURDISTAN IN THE WINTER Of ١٨٨١-٨٢)، لە لایەن ئیم. جی. جێراردی سەرهەنگی ئینگلیزەوە نووسراوە، لە (کانوونی دووەمی ١٨٨٢ز) دا هاتووەتە ناوچەکە، تێیدا کاریگەرییەکانی جەنگی ساڵی (١٨٧٧- ١٨٧٨ز)ی نێوان رووسیای قەیسەریی و دەوڵەتی عوسمانیی لەسەر سنوورەکە خستووەتەڕوو، عەبدولڕەحمان عەزیز ئاغای یوزباشی، بارودۆخەکەی بە ناهەموار وەسف کردووە، ئەو دەمە تەنها (٨٠) سەربازیان هەبووە بۆ ئەوەی رێگای دەلی عەباس- کفری بە کراوەیی بهێڵینەوە و باج کۆبکەنەوە، پێش جەنگەکە هەزار کەسیان هەبوو ئەرکی پاراستنی ناوچەکەیان لە ئەستۆدا بووە، پیاوەکانی بۆ ماوەی چوار ساڵ بێ مووچە بوون، هیچ هاندەرێک بۆ ئەوەی سەربازەکان لە هێڵی ئەرکدا خۆیان بخەنە مەترسییەوە نەبووە؛ هەروەها هیچ هاندەرێک بۆ گوندنشینەکان بۆ ئەوەی داهاتی زیاتر لەوەی بۆ بوون پێویستە بەدەستبهێنن نەبووە؛ هەمەوەندەکان دەستڕۆیشتوو بوون و کاریگەرییان لەسەر رێگاوبانەکانی نێوان کفری- سلێمانیی هەبووە.

بە پێی زانیارییەکانی ئەو راپۆرتەی سەرەوە لە (٥ی کانوونی دووەمی ١٨٨٢ز)، ناوی هەریەك لە (کفری، سەڵاحیە و زەنگئاباد) بۆ قەزاکە نووسراوە، لە سێ هەزار خانوو پێکهاتووە، دیوارەکانی بە شێکیان وێران بوون، بازاڕێکی گونجاوی هەبووە؛ شارێکی خۆش و تا رادەیەک پاکوخاوێنی ناوچەکە بووە، قائیمقامی قەزاکە (عەبدولعەزیز بەگ)، چەند کاروانسەرایەکی باش لە قەزاکەدا هەبوون، لە شارۆچکەکە دا پێشوازی باش لە میوانەکان کراوە، قاوەی بێ شەکر و شیریان پێشکەشکراووە، بۆ خواردنیش شۆربا، کەباب، ماسی برژاو، نۆکاو و شەربەت لە ژەمی میوانە بیانیەکاندا پیاندراوە، نانی لادێی شێوەیەکی ورد و تەنکی هەبووە ئامادەکراوە، رێبواران بە تایبەت سەربازانی تورك بۆ بە سەربردنی کاتەکانیان بە جۆرە یارییەك وەك تاوڵە خۆییان سەرگەرمکردووە و کاتەکانییان بەسەربردووە .(GERARD, ١٨٨٣, P.١٠- ١١)

تا ئارامییەکان کاریگەریان لەسەر دەڤەرەکە هەبووە، لە (١٧ی جەمادی یەکەمی ١٢٩٩ك/ ٦ی نیسانی ١٨٨٢ز) دا رسوماتی مەڕوماڵاتی قەزاکە دزراوە، هەرچەندە ئەحمەد ئەفەندی وەك بەرپرسی مەڕوماڵات لەو رووەوە لێکۆڵینەوەی دەست پێ کردووە، بەڵام کاروبارەکانی دادگایکردنەکە بۆ دەرەوەی قەزاکە گوازراوەتەوە (کفری، ٢٠٢٢، ل٥٥)، تا جێگری دۆخی ناوخۆیی و گیروگرفت لەسەر سنوور وای کردووە گۆڕانکاری خێرا لە هێزی سەربازی دەوڵەتدا بکرێت، بۆ ئەوەیش لە (شوالی ١٣٠٣ك/ تەموزی ١٨٨٦ز) دا تابوری دووەمی ئالای (٤٥)ی سەڵاحیە بۆ سلێمانی گوازراوەتەوە، تابووری چوارەمی ئالای (٤٦)ی چەمچەماڵ جێگەی گرتووەتەوە (کەرکوك، ب١٢، ٢٠٢١، ل٥٨)، هەر لەچوارچێوەی ئەو بارودۆخەدا لە (حوزەیرانی ١٨٨٣)، حسێن ئاغا- بەرپرسی بلۆکی شەشەمی سوارە لە تابوری قەزاکە سەر بە زەبتیەی شارەزوور بە هۆی دەستگیرکردنی چەتەکانەوە لە پلەی پێنجەمی نیشانی مەجیدی خەڵاتکراوە (کفری، ٢٠٢٢، ل٥٧).

پەیوەست بە بارودۆخی ئەمنییەوە، ئاژاوەی نێوان هۆزەکانی سنوورەکە لە نێو خۆیاندا لە لایەکەوە، شەڕیان لەگەڵ کاربەدەستانی دەوڵەت لە لایەکی ترەوە، یەکێك بووە لەو گرفتەکانی چەند جارێك دووبارەبووتەوە، ئەوەیش بووەتە هۆی ژمارەیەك شەڕوکوشتار و قوربانیی گیانیی و ماددیی زۆری لێ کەوتووەتەوە، شەڕوشۆڕی

نێوان هـۆزەکان وای کـردووە دەوڵـەت زۆرجـار بـە توندیـی رووبـەڕووی گرژییـەکان ببێتـەوە و بیـر لـە توندوتۆڵکردنـی لایەنـی ئاسایشـی ناوخـۆ بکاتـەوە و ئەوانەیشـی بـەو کارانـە هەسـتاون بـە چەتـە ناویـان بـراوە، لـە (٥ی ئەیلوولـی ١٨٨٦) دا کاروانێـك لـە سـەڵاحیەوە بـۆ کەرکـووك بـە رێکەوتـووە لـە نزیـك داقـووق لـە لایـەن هەمەوەندەکانـەوە پەلامـاردراون، لـە بەڵگەنامەیەکـدا ئـەو کارەی بـە (چەتەگـەری) ناوبـردووە و لـە ناوبردنیـان لەلایـەن دەوڵەتـەوە بـە پێویسـت زانـراوە، هەروەهـا هـۆزی کۆچـەری جـاف لـە سـنووری قەزاکـە دا گەرمیـان و کوێسـتانیان کـردووە، هێـرش و پەلامارەکانیـان بـە مەترسـیی زانـراوە و سـنووردارکردنی پەلامارەکانیـان بـە پێویسـت زانـراوە (کفـری، ٢٠٢٢، ل٦١، ٦٤).

فرانسـیس ریچـارد مانسـێل Francis Richard Maunsell (١٨٦١- ١٩٣٦)، شـوێنەوارناس و کارمەنـدی هەواڵگیریـی بەریتانیـی، سـەردانی ناوچەکـەی کـردووە و زانیـاری نەبیسـتراو و دەگمەنـی بـۆ تۆمـار کردوویـن، لـە (٨ی ئایـاری ١٨٨٨ز) دا هاتووەتـە سـنوورەکە، لـە رێـگای هاتنـی بـۆ کفـری باسـی چەنـد جێـگا و گوندێکـی کـردووە، لەوانـە: گونـدی رەحیـم وەرەقـە Rahimurka گوندەکـە لەلایـەن هێرشـبەرانی هەمەوەنـدەوە وێـران بـووە و خانووەکانـی روخـاون، بـە کەمپێکـی گـەورەی کوردانـی باجـەڵان Baghilan لـە دەشـتایەکدا خەریکـی کاری کشـتوکاڵکردن بـوون تێپەڕیـوون و گەیشـتوونەتە کفـری، شـوێنێکە شـەش هـەزار کەسـی تێـدا ژیـاوە، لەگـەڵ (١٢٠٠) خانـوو، کەوتووتـە دەمـی گەروویەکـی بچووکـی چەمـی قوشـە چاپـان the Chechapan River لێیـەوە سـەرچاوەی گرتـووە، قەزاکـە بـە دیوارێکـی نـزم لـە دۆخێکـی خراپـدا بـووە و پێویسـتی بـە نۆژەنکردنـەوە هەبـووە، دەور دراوە، لـە دەوروبـەری شـارۆچکەکە ژمارەیـەك باخـی دارخورمـا و میـوە هەبـووە، جگـە لەوانـە، دەشـتەکە بـە تـەواوی بـێ درەخـت بـووە، هێڵـی تەلەگرافـی بەغـداد- مووسـڵ بەوێـدا تێپـەڕ بـووە و نووسـنگەی تەلەگرافیشـی لـێ بـووە، قەزاکـە خاوەنـی بازاڕێکـی بچووکـی داپۆشراوە بـووە، توانـراوە بـڕی گونجـاو لـە پێداویسـتییەکان، وەکـو ئـارد، خورمـا، میـوەی ووشـککراوە .. هتـد، بـۆ خەڵکەکـەی دەسـتەبەر بـکات، خانووەکانـی لـە بـەرد و قـوڕ درووسـتکراون، سـەقفیان تەختـە بـووە. لـە لای باشـوور ژمارەیـەک خانـووی دوو نهۆمـی لـە گـەچ دروسـتکراوو هەبـووە Maunsell, ١٨٩٠, p.٧٠)).

کفـری (سـەڵاحیە)، لـە (ئایـاری ١٨٨٨ز) دا لـە لای باکووریـیـەوە لـە دەرەوەی شـارۆچکەکە سـەرایەکی بـەردی تۆکمـەی هەبـووە، قائیمقـام لەوێـدا کاروبارەکانـی راپەڕانـدووە، تەنهـا (٥٠٠) سـەربازی ئاسـایی لـە دەشـتەکانی باشـوور لـە ئەرکـدا بـوون، (٣٠٠) ئەسـپی باشـیان هەبـوو، لـە (١٥) دەسـتەی سـوارە پێکهاتبـوون بـۆ پاسـەوانییکردنی رێگاوبانـەکان، هەروەهـا نزیکـەی (٥٠) سـەربازی zaptiyahs لـە ئەرکـدا بـوون، چونکـە رێگاکـە بـەردەوام تووشـی هێـرش و پەلامـاری هێرشـبەرە هەمەوەنـدەکان و جـەردەکان بووەتـەوە، دانیشـتوانی کفـری زۆرینەیـان کـوردن، بـەڵام لـە نێوانـدا ژمارەیەکـی کـەم عـەرەب و جوولەکەیـش هەبـوون، سـەبارەت بـە جلوبەرگـی خەڵکـی قەزاکـە، پاڵتـۆی سـپی قـۆڵ درێـژی کوردیـی (کـەوا و سـەڵتە)، لەگـەڵ کڵاوێکـی هەسـتیاری ئێرانیـی کـە شـێوەی کـۆن بـووە "کلـە نامـداب Kulah namdab" و پانتۆڵێکـی شـین لەبـەر کـراوە، مـەودای دووریـی نێـوان رێـگای کرمانشـا- کفـری (٣١٤میـل /٥٠٥کـم)، بـەراورد بـە رێـگای نێـوان سـلێمانیی- کۆیـەی سـنجەق (٣٤٦میـل/ ٥٥٦کـم)، جگـە لـەوەی ئـەو رێگایـە سـەخترە، بـەڵام بـە گشـتی رێـگای یەکـەم باشـتر بـووە، هەروەهـا رێـگای بەغـداد بـۆ سـلێمانیی لـە رێـگای کفـری و دەروازەی سـەگرمەوە، هێڵێکـی نزیـك بـووە، بـەڵام ئـەو رێگایـە بـە زەحمـەت بەکارهێـنراوە بـە هـۆی تێپەڕبوونـی بـە شـوێنی نیشـتەجێبوونی هەمەوەنـدەکان، چونکـە هێرشـیان بـۆ سـەر کاروانـەکان کـردووەMaunsell, ١٨٩٠, p.٧١)).

لە کۆتای سەدەی نۆزدە دا پرسی ناکۆکیی نێوان هۆزەکان بە یەکێك لە پرسە گرنگەکان دانراوە دەوڵەتی عوسمانیی پێوە خەریك بووە، بۆ بەرەنگاربوونەوەی ناکۆکیی و نا ئارامییەکان عوسمانییەکان ڕێگای جۆربەجۆریان گرتووەتەبەر بە جۆرێك لە هەندێك ناکۆکییدا ئەوپەڕی هێزی خۆیان بەکارهێناوە، لە بەشێکی تریان دا چاویان نوقاندووە (کەریم، ٢٠١٢، ل٢١٧- ٢٠١٨)، دەڤەرەکە ناکۆکیی و شەڕوشۆڕی زۆری نێوان هۆزەکانی بە خۆیەوە بینیوە، بە هۆی کێشەی کوشتنەوە ئەگەری رووبەڕووبونەوە لە نێوان هەردوو هۆزی (تاڵەبانیی و باجەڵان) وای کردووە لایەنی ئاسایش لە نێوان هەردوو قەزای سەڵاحیە و خانەقین دا لە (تشرینی دووەمی ١٨٨٨ز) دا توند بکرێتەوە و خاڵەکانی پشکنین تۆکمە بکرێن و ژمارە سوارەی سەربازیی بۆ (٢٠٠) سوارە زیاد بکرێن، لە (مایسی ١٨٩٢ز) دا لە نێو تیرەکانی (رۆغزایی و مکایەڵیی)ی هۆزی جاف لەگەڵ هۆزی داوودە و زەنگەنە دا ناکۆکیی درووستبووە، ناکۆکییەکان وای کردووە موتەسەریفی پێشووی کەرکووك- عەبدولوەهاب پاشا لەگەڵ ژمارەیەك فەرمانبەر بۆ کۆتایهێنان بە نا ئارامییەکان سەردانی هەریەك لە قەزای سەڵاحیە و ناحیەی کیل بکات (کفری، ٢٠٢٢، ل٦٥، ٨٩)، بارۆن ئیدوارد نۆڵدە Eduard von Nolde (١٨٤٩- ١٨٩٥)، گەڕیدەی ئەڵمانیی لە گەشتەکەیدا ئەو شەڕ و ناکۆکییەی باس کردووە "لە بەشی باکووری قەرەتەپە کێشەیەکی تایبەت پەیدا بووبوو، هەر دوو خێڵی زەنگەنە و جاف دانیشتووی ئەم دەورووبەرە لە نێو خۆیاندا بە شەڕ هاتبوون، هەوڵ و تەقەلای والی کەرکووك و نوێنەری هەردوو خێڵی بێ لایەنی هەمەوەند و داوودەیی بۆ ئاشت کردنەوەیان هیچ ئەنجامی نەبووە"؛ بە وتەی ئەو گەڕیدەییە توانیویەتی ئەو دوو هۆزە ئاشت بکاتەوە و ناکۆکییەکان بڕەوێنێتەوە (نۆڵدە، ب٢، ٢٠٠٤، ل١٨).

لە ساڵی (١٨٩٢ز) دا بارۆن ئیدوارد نۆڵدەی گەڕیدەی ئەڵمانی سەردانی ناوچەکەی کردووە، لە (٥ی ئایار) دا بەغدادی بەرەو کوردستان بە جێهێشتووە و لە (٩ی ئایار) گەیشتووەتە قەرەتەپە، زانیارییەکی گرنگی لەسەر سنوورەکە باس کردووە "ئەم ناوچەیە هیچ گومانی لێ ناکرێ کە ناوچەیەکی کوردییە"، سەرەتا لە ڕێگای حەمرینەوە هاتووەتە دەڤەرەکە، بەرزاییەکانی حەمرین کەوتوونەتە نێوان دەلی عەباس- گوندی قەرەتەپەوە، سەرباری بوونی جەدرمەی عوسمانی لە ڕێگاکەدا، بەڵام بۆ ڕێبوار و کاروانەکان سەلامەت نەبووە، بەرزاییەکانی حەمرین لە هەردوو شەڕی نێوان ساڵانی (١٨٨٦- ١٨٨٧)، نێوان ساڵانی (١٨٩٠- ١٨٩١)، دەوڵەتی عوسمانی و هۆزی هەمەوەن دا، پشت و پەنای هەمەوەندەکان بووە، زۆرجار چەکدارانی ئەو هۆزە ڕێگای بەغدا- مووسڵیان گرتووە، ئەو گەڕیدەیە وەك پیشەی هەمیشەی گەڕیدەکانی تر هەمەوەندەکانی بەچەتە و ڕێگر ناوبردووە، وای کردووە خودی دەوڵەت لەسەر کارەکانیان بێتە دەنگ، لە ساڵی (١٨٩٠) دا لە نزیك داقوق شەڕێکی سەخت بە سەرۆکایەتی جوامێر ئاغا و بە بەشداری (٢٢٠٠- ٢٤٠٠) تفەنگچی و(٢٠) هەزار چەکداری دەوڵەت ڕوویداوە و شەڕەکە بۆ ماوەی ساڵێك درێژەی کێشاوە، بەڵام شەڕەکە لە بەرژەوەندی دەوڵەت کۆتایی هاتووە و جوامێر ئاغا خۆی بە دەستەوە نەداوە و چووەتە دیوی ئێران (نۆڵدە، ب٢، ٢٠٠٤، ل٩- ١٠، ١٧).

سەبارەت بە لایەنی کارگێڕیی قەزای سەڵاحیە، لە ساڵی (١٣٠٧ك/ ١٨٩٠ز) دا عەبدولعەزیز ئەفەندیی- قائیمقام، ئەحمەد ئەفەندیی- جێگری بووە، نەوەت و یەك گوند سەر بە قەزاکە بوون (عثمانیە، ١٣٠٧، ص٤٧٧)، بە پێی بەڵگەنامەیەك قائیمقامی قەزاکە بە هۆی بە هەدەردانی پارەوە لە کارەکەی دوورخراوەتەوە، ناوبراو لەو ڕووەوە سکاڵای لە دوورخستنەوەکەی کردووە، هەر بۆیە لە ساڵی (١٨٩١ز)، عەبدوڵڵا بەگ وەك قائیمقام خراوەتە

جێگەکـەی، ئەحمـەد ئەفەنـدی- جێگـری، ئیسـماعیل ئەفەندیـی- موفتـی، بەڕێوەبـەری دارایـی- عەبدوڵـڵا ئەفەندیـی، نووسـەری خۆیەتـی- خـزر ئەفەندیـی، هەروەهـا قەزاکـە ئەنجومەنێکـی هەڵبژێـرراوی هەبـووە، دادگای بەرایـی بریتـی بـوون لـە (مسـتەفا ئەفەندیـی- نووسـەری یەکـەم، عەلـی ئەفەندیـی- جێگـر، لەگـەڵ ژمارەیـەك کارمەنـد و ئەندامـی تـر، لەوانە: خەلیـل ئاغـا، صاڵـح ئەفەندیـی، هەروەهـا ژمارەیـەك پۆسـتی تـری کارگێڕیـی هەبـوون، لەوانـە: سـاقی ئاغـا- ئەوقـاف، پۆسـتە- عیـزەت ئەفەندیـی، سـەبارەت بـە ناحیەکانـی سـەر بـە قەزاکـە تەنهـا نـاوی ناحیـەی قەرەتەپـە هاتـووە، حەسـەن تەحسـین ئەفەندیـی- بەڕێوەبـەر و سـاڵح ئەفەندیـی- نووسـەری ناحیەکـە بـوون، جگـە لەوانـە لـە سـاڵنامەی مووسـڵدا ئاماژە بـە نـاوی ژمارەیـەك گونـد و شـوێن دراووە لەوانـە: زەنگئابـاد، محنەتـاوا، بیانلـو، کەشـکۆڵ، سـەیدەڵان، کۆکـز، حاجیلـەر، قەرەبـڵاخ، تلیشـان، سـەرقەڵا، ئاسـکی کفـری، کۆشـکی زەنگـی، وێرانەشـار، قـەڵای شـێروانە (شروانـە قلعەلـری) و ئیراهیـم سـەمین ... (موصـل، ١٣٠٨، ص١٢٩- ١٣٠، ١٤٢؛ کفـری، ٢٠٢٢، ل٨١).

ڤیتـال کوینێتـی Vital Cuinet فەرەنسـایی لـە سـاڵی (١٨٩١ز) دا کتێبێکـی بـە نـاوی (تورکیـای ئاسـیەوی: جوگرافیـای کارگێڕیـی) لـە پاریـس بـە چـوار بـەرگ بڵاوکردووەتـەوە، لـە بەرگـی دووەمـی کتێبەکـە دا باسـی ویلایەتـە کوردییەکانـی دەوڵەتـی عوسـمانیی خراوەتـەڕوو، تێیـدا باسـی قـەزای سـەلاحیە کـراوە و زانیاریـی لەسـەر ناوچەکـە تۆمارکـراووە، زانیارییـەکان بـەو شـێوەیە دەسـتی پـێ کـردووە "قـەزای سـەلاحیە یـان کفـری ئـەم قەزایـە یـەك ناحیـە و (١٥٨) ئاوایـی هەیـە، سـەر لەبـەری دانیشـتوانەکەی (١٤٠٠٠) کەسـە"، هەروەهـا ئەوەیـش خراوەتـەڕوو گەورەتریـن شـارە لـە نێـوان کەرکـووك و بەغـدا دا، شـارەکە گریمانـەی زۆر هەیـە لەسـەر شـوێنێکی گرنگـی کۆنـدا درووسـت کرابێـت، لـە چەنـد کیلۆمەترێـك لـە باشـوورەوە، گردێکـی خۆڵـی لێیـە بـە نـاوی تـەل- چاهـان Tell- Chahan، بێگومـان بـۆ ڕۆژگاری کـۆن گەڕاوەتـەوە، دانیشـتوانەکەی بانگەشـەی ئەوەیـان کـردووە ئـەوە شـارێکی کـۆن بـووە، لـە ناوەنـدی قەزاکـە دا (٦٥٢٨) کـەس دانیشـتوون، لـەو ژمارەیـە (٨٠) کەسـیان جـوو بـوون و ئەوانـی تـر موسـڵمان بـوون، لـە ڕووی کارگێڕییـەوە قەزاکـە تەنهـا ناحیـەی قەرەتەپـەی پێـوە پەیوەسـت بـووە، ژمـارەی دانیشـتوانی (٧٥٠) کـەس بـوون، بـە پێـی زانیارییەکانـی ئـەو سـەرچاوەیە دانیشـتوانی ناحیەکـە هەموویـان موسـڵمانی شـیعە بـوون و بـە کاری کشـتوکاڵەوە خەریکبـوون (Cuinet, ١٨٩١, p.٨٦٤- ٨٦٥).

قەزاکـە لـە سـاڵی (١٣١٠ك/ ١٨٩٢ز)، پێکهاتـەی کارگێڕیـی گۆڕانـکاری ئەوتـۆی بەسـەردا نەهاتـووە، جگـە لـە مسـتەفا ئەفەندیـی لـە جێـگای قائیمقـام نـاوی هاتـووە، عەبدولقـادر ئەفەندییـش وەك جێگـری، پۆسـتەکانی تـر وەك پێشـتر ماونەتـەوە، بـە پێـی بەڵگەیەکـی عوسـمانیی، جارێکـی تـر ناحیـەی دووزخورماتـوو لـە (٢٩ی شـەعبانی ١٣٠٩ك/ ٢٩ی ئـازاری ١٨٩٢ز)، بـە قـەزای سـەلاحیەوە بەسـتراوەتەوە و لـە مەرکـەزی لیـوای کەرکـووك لـە سـەنجەقی شـارەزوور جیاکراوەتـەوە، هەربۆیـە لـەو سـاڵەدا مسـتەفا ئەفەندیـی- بەڕێوەبـەر، مەحمـوود ئەفەندیـی- نووسـەری بـووە (موصـل، ١٣١٠، ص١٨٦، ١٨٨)، لـە سـاڵی (١٨٩٢ز) دا (١٢٠) گونـد سـەر بـە قەزاکـە بـوون، ژمـارەی دانیشـتوانی ناوەنـدی قەزاکـە (٢٥٠٠) کـەس بـوون، ژمارەیـەك بینـا هەبـوون، لەوانـە بینایـەکی حوکمـی، دوو قوتابخانـە و دوو مزگـەوت، ناوچەکـە بـە نـەوت و بـاج دەوڵەمەنـد بـووە و زۆربـەی گوندنشـینەکان لەکـورد پێکهاتـوون (MUSUL, ١٩٩٣, s٣٢).

لە سـاڵنامەی مووسـڵی سـاڵی (١٣١٢ك/ ١٨٩٤ز) دا گەڵێـك زانیـاری بـە بایەخـی مێـژووی لەسـەر ناوچەکـە تێدایـە، لـە ڕووی پێکهاتـەی نەتەوەییـەوە هەریـەك لـە کـورد، تورکـمان و عـەرەب پێکەوەژیـاون، کاربەدەسـتانی دەوڵـەت بریتیـی بـوون لـە: قائیمقامـی قەزاکـە- وەلیدەدیـن ئەفەندیـی، عـارف حیکمـەت ئەفەندیـی- جێگـر، ئیسـماعیل ئەفەندیـی- موفتیـی، بەڕێوەبـەری دارایـی- محەمـەد ئەفەندیـی، نووسـەری خۆیەتـی- خـزر ئەفەندیـی، وەك دەرکەتـووە لـەو سـاڵەدا چەنـد

فەرمانگەیەکی گرنگی خزمەتگوزاریی لەقەزاکەدا بۆ راییکردنی ئیشوکاری هاوڵاتیان دامەزراون، لەوانە: رەگەزنامە فەرمانبەرێك (نفوس مأموری)، بە ناوی مبارك ئەفەندیی، لەگەڵ نووسەرێك بە ناوی عەلی ئەفەندیی بۆ دامەزراوە، هەروەها فەرمانگەی شارەوانی (بلدیە دائرەسی) ئیشوکارە خزمەتگوزارییەکانی راپەڕاندووە و سەرۆکەکەی- ئەمین ئەفەندیی بووە، جگە لەوەیش هەریەك لە (یوزباشی حەسەن ئاغا، ملازم ئەمین ئاغا و ملازم تۆفیق ئەفەندیی)وەك فەرمانبەری ئیشوکاری ناوخۆ (ضابطە مأموری) ناویان هاتووە، هەریەك لە عەلی بەگ- وەك بەڕێوەبەری ناحیەی دووزخورماتوو، ئەحمەد ئەفەندیی- وەك بەڕێوەبەری قەرەتەپە خزمەتیانکردووە، قەزاکە بە پیادە (٢٤) کاتژمێر لە کەرکووکەوە دوور بووە، لە رووی پێکهاتەی بینا و بازاڕەوە، لەناوەندی قەزاکە دا ژمارەی پێویست هەبوون، لەوانە: بینای حوکومیی- یەك، قشلە- یەك، مزگەوت- دوو، قوتابخانە- دوو، تەکیە- دوو، قوتابخانەی روشدیە- یەك، قوتابخانەی سیپان- دوو، قاوەخانە- نۆ، دوکان- شەش سەدوحەفتاوپێنج، غومچی- شەش، گەرماو- دوو، ئاش- سی و پێنج، پۆستە- یەك دانە بوون، شاکەل و شێروانە وەك دوو ناوچەی سنووری لەگەڵ ئێران ناویان هاتووە (موصل، ١٣١٢، ص١٦٩- ١٧١).

لە ساڵی (١٨٩٥ز) دا سەڵاحیە قەزایەکی رێکوپێکی بنیادنراوی خاوەنی ئاووهەوایەکی پاکوخاوێن بووە، بە پێی بیرەوەرییەکانی مێژوونوسیی کورد- محەمەد ئەمین زەکی بەگ (١٨٨٠- ١٩٤٨ز)، کاتێك لە سلێمانییەوە بە مەبەستی خوێندن بۆ بەغداد چووە بە ناوچەکە و قەزاکە دا تێپەڕیوە، لە رێگای سەنگاوەوە هاتووەتە خانی ئیبراهیم خانچی لە ناوچەی زەنگەنە، ئەو خانە نزیکەی (١٠- ١١) کاتژمێر لە سەڵاحیەوە دوور بووە، رێگاوبانی ناوچەکە تاڕادەیەك بۆ هاتوچۆ گونجاو نەبووە، بە تایبەت رێگری زۆر لە گوندەکان بە دیکراوە و زۆر تر پێداوستیەکانی وەك (شەکروچای و توتن) یان لە رێبواران وەرگرتووە، بە هۆی بوونی پاسەوان بۆ پاراستنی ئاسایشی رێگاوبانەکان هەندێکجار سەفەرەکان سەلامەتتر بوون، بە پێی بیرەوەرییەکانی ئەو مێژوونوسە لە قەزاکەدا ژمارەیەك بینا هەبوون، لەوانە: دوو حەمام، (٤- ٥) مزگەوت، بازاڕێکی گونجاو، (٤- ٥)قاوەخانە و ژمارەیەك لەخان و ئوتێل (مسافرخانە)، جگە لەوەش دەوروبەری قەزاکە باخی زۆری تێدابووە، لای سەرەوەشی گردی(باوەشاسوار) بە تەنیشتیدا چەمی (قوشەچاپان) تێپەڕیوە و رژاوەتە رووباری دیالەوە، دانیشتوانی ناوچەکەکە موسڵمان و شانبەشانی ئەوانیش ماڵی جوولەکەی تێدا بووە، خەڵکەکە بە زمانەکانی تورکیی، عەرەبیی و کوردیی دواون (زکی بك، ٢٠٠٩، ص٢٤١- ٢٤٢)، لە ساڵی (١٨٩٨ز) دا ئێدوارد فایفەری Eduard Pfeiffer ئەڵمانی لە کتێبەکەیدا (سەنجەقی سلێمانی Das Sandschak Suleimania)، قەزاکەی بە رێگای پێکەوە بەستراوی نێوان بەغداد و شارەزوور ناو بردووە، کاتێك گەشتیارەکان لە بەغدادەوە بە کفری گەیشتوون بە دوو ریگادا توانیویانە بگەنە شارەزوور، ئەویش بە رێگای ئیبراهیم خانچی- سەگرمە، ئەوی تریان لە رێگای قەرەداغەوە تا رادەیەك دوور تر لە چاو ریگاکەی تردا بووە، هەروەها قەزاکە لە رێگایەکی ترەوە بە کەناری گردۆڵکەکانی حەمرین بە درێژای چەمی نارین بۆ زانگئاباد توانراوە بە بەغدادەوە پەیوەست ببێت (Pfeiffer, ١٨٩٨, p.١٩).

جۆن گۆردۆن لۆریمەر (١٨٧٠- ١٩١٤)، دیپلۆماتکار و مێژوونووسیی بەریتانیی لە ساڵی (١٩١٠ز) سەردانی ناوچەکەی کردووە، پاشتر گەشتەکەی لە کتێبێك دا بە ناونیشانی (راپۆرتی گەشتێك بۆ ناوچە عەرەبییەکانی تورکیا و کوردستان نیسان- ئایاری ١٩١٠ REPORT ON A TOUR IN TURKISH ARABIA AND (KURDISTAN APRIL-MAY ١٩١٠, چاپکراوە، لە (١٩ی نیسانی ١٩١٠)، لە زەنگئابادەوە بەرەو کفری (سەڵاحیە) چووە، لە رێگاکەدا، مەزاری

ئیبراهیم سەمینیان بینیووە، لێرەوە تا گەیشتوونەتە سەڵاحیە، بە ژمارەیەك گوندا گوزەرییان کردووە، ناو و ژمارەی ماڵەکانی تۆمارکردووە، لەوانە گوندەکانی: تەپەعەلی چل ماڵی کوردانیی زەنگەنە، گوندێکی سی ماڵی عەرەبنشین، زەرداو سەد و بیست ماڵی زەنگەنە، تلێشان چل ماڵی کوردانیی زەنگەنە، تاینا شەمە Tainashimah شەست بۆ حەفتا ماڵ بووە، رەحم مارکە Rahammarkah مەبەست گوندی رەحم وەرەقە سەد ماڵی زەنگەنەی لێ بووە (LORIMER, ١٩١٣, ٤.P).

بەپێی زانیارییەکانی ئێو ئەو راپۆرتەی سەرەوە، قائیمقامی کفری (سەڵاحیە) لەو دەمە دا محەمەد عەلی برای مەحموود پاشای سەرۆکی هۆزی جاف بووە، قەزاکە لە نزیکەی (٨٠٠) خانوو پێکهاتووە؛ بازاڕێکی باشی نزیکەی (٨٠) دوکانی هەبووە، لە ناساڵح (کانی خەڵووز the Nasalah coal) هەبووە، گوندی ناساڵح چل ماڵی کوردیی جافی تێدا نیشتەجێبووە، هەروەها لەو راپۆرتەدا زانیاریی و داتای وردی لەسەر ژمارەی سوارەی هۆزەکانی سنوورەکە تێیدا خراوتەڕوو، بە شێوەیەك کوردانیی هۆزی باجەلان، تا خانەقین، (١٥٠) سوارە، کوردانیی زەنگئاباد بە (٢٧٠) سوار دانراون، (٢٠٠) کەسیان زەند بوون، کوردانیی جافی سەڵاحیە، بە گەرمیان و کوێستانەوە خەریك بوون، بە شێکیان لە دەوڵەتی عوسمانیی و بەشێکی تریان لە وڵاتی ئێراندا بوون، وتراوە جەفەکانی دەوڵەتی عوسمانیی ژمارەیان کەمتر بووە، بەڵام هێشتا خاوەنی (٣٠٠٠) پیاوی سوار بوون، ئەمە رەنگە زیادەڕەوی تێدا کرابێت، لە بنەماڵەی بابان، مەجید پاشا، خاوەن زەوی بابانزادە، هەروەها ئیسماعیل حەقی بەگ، سیاسەتمەداری ناودار بووە (LORIMER, ١٩١٣, ٤.P -٥).

ولایەتی مووسڵ لە سەرەتای سەدەی بیست دا، لە ساڵی (١٣٣٠ك/ ١٩١٢ز) دا پێکهاتەیەکی کارگێڕیی رێکوپێکی هەبووە و یەکە کارگێڕییەکان باشتر دامەزراوەتەوە، ولایەتەکە لە هەرسێ سەنجەقی (مووسڵ، سلێمانیی و کەرکوك) پێکهاتووە، سەنجەقی (لیوا) کەرکووك هەریەك لە قەزاکانی (کەرکووك، رەواندوز، کۆیە، رانیە، هەولێر و سەڵاحیە)ی لە خۆگرتووە، قەزای سەڵاحیەیش لە دوو ناحیە (قەرەتەپە، دووزخورماتوو)، لەگەڵ (١٥٦)گوند پێکهاتووە OSMANLI, ٢٠١٢, ١٦s- ١٧, ٢٥))، بەرپرسانی ناوچەکە بریتیبوون لە هەریەك لە: قائیمقام- عاسم بەگ، جێگر- شێخ ساڵح ئەفەندیی، موفتیی- محەمەد سەعید ئەفەندیی، بەڕێوەبەری دارایی- ساڵح بەگ، نووسەری خۆیەتی- خزر ئەفەندیی، قەزاکە ئەنجومەنێکی بەڕێوەبردنی هەبووە بەشێکیان هەڵبژێردراون، هەریەك لە (محەمەد نافیع ئەفەندیی- مامۆستای یەکەمی روشدیە، محەمەد ئەفەندیی- مامۆستای دووەمی روشدیە) ناویان وەك مامۆستایانی روشدیە هاتووە وانەیان بە (١٩) قوتابی وتوەتەووە، هەریەك لە (بەهادین ئەفەندیی- مامۆستای یەکەمی سەرەتای "مکتب ابتدائی"، خەلیل ئەفەندیی- مامۆستای دووەمی سەرەتای) ناویان وەك مامۆستایانی سەرەتایی (ئیپتیدائیی) هاتووە وانەیان بە (١٤٦) قوتابی وتوەتەووە (موصل، ١٣٣٠، ص٢٦٧، ٢٦٩).

زانیاریی و داتاکان سەبارەت بە قەزاکە لە ساڵنامەی مووسڵی (١٣٣٠ك/ ١٩١٢ز) دا لە زۆر بواردا خراوەتەڕوو، لە رووی پێگەی کارگێڕیی و جوگرافیاییەوە ئەوە هاتووە: قەزای سەڵاحیە کەوتووەتە بەشی باشووری رۆژهەڵاتی لیواکە و لەگەڵ سلێمانی و بەغدا هاوسنوورە، شارۆچکەی (سەڵاحیە)ی مەڵبەندی قەزاکە کەوتووەتە دووریی بیستوپێنج کاتژمێر لە ناوەندی لیوا لە دامێنی شاخی شاسوار، لە لای باشوور و رۆژئاواوە دەشتێکی فراوان بینراووە.

هاوینـان پلـەی گەرمیەکـەی کەمێـك زیـاد ئەبێـت، هـەر چەنـدە پلەکـەی دەگاتـە (٤٤) سـانتیگراد .بـەڵام هەواکـەی خۆشـە، هەروەهـا لـە رووی ڕێـڕەوی ئـاوی و زەویـوزارەوە، ئـەوە هاتـووە کەوتووەتـە نێـو حـەوزی رووبـاری (ئەدهـەم و دیالـە)، بـە گشـتی کەوتووەتـە سـەر زەویەکـی سـادە، بـەڵام لـە هەنـدێ شـوێندا چیـا و گـردی بچووکـی هەیـە و ڕێڕەوەکانـی رووباریـش زەویەکانـی قەزاکـە دابـەش ئەکەنـە سـەر ژمارەیـەك پارچـە زەویـی، هەریـەك لـە قەرەتەپـە و دووزخورماتـوو کەوتووەتـە سـەر پارچەیـەك زەوی سـەربەخۆ، تەنانـەت ئـەو زەویانەشـی راستەوخۆ بـە قەزاکـەوە نووسـاون وەك: بەیـات، ئاسـکی کفـری، سـەرقەڵا، شـاکەل، شـێروانە، کـمار، قەرەبولاقلـەر، زەنگئابـاد و میحنەتئابـاد دابەشـبوونەتە سـەر چەنـد پارچەیـەك. زۆربـەی ناوچـە ناوبـراوەکان لـە ڕێـگای کەناڵـی دەسـتکرد و سروشـتیی ئـاوی رووبـارەکان و هەندێکیشـیان بـە ئـاوی بیـر ئاودێـری کـراون (موصـل، ١٣٣٠، ص٢٧٠، ٢٧١).

کەرتـی کشـتوکاڵ بایەخـی زۆری لـە سـاڵنامەکەدا هەبـووە، بـە گشـتی زەویەکانـی ناوچەکـە توانـای کشـتوکاڵیان هەبـووە و توانـراوە هەمـوو جـۆرە بەرهەمێـك پێبگەیەنـن، بـەڵام بـە هـۆی ئـەوەی تـا ئـەو دەمـە شـێوازی کۆنـی کشـتوکاڵ پەیڕەوکـراوە، هەروەهـا بـە ئەنـدازەی پێویسـتیش دانیشـتوانی نەبـووە، بۆیـە وەك پێویسـت سـوود لـە پیتوبەرەکەتـی سروشـتیی ناوچەکـە وەرنەگیـراوە، قەزاکـە لـە نـاوەوە و دەرەوە بـاخ و باخچەیەکـی زۆری هەبـووە، لـە ناوچەکانـی (سـەرقەڵا، قوشـە چایـان) کانـی هەڵقـوڵاون و لـە سـەرەوەی شارۆچکەکە لـە جۆگـەی کفـری بەیـەك گەیشـتون، کەناڵـە ئاویـەکان بـاخ و بێسـتانەکانیان ئاودێـری کـردووە، لـە باخەکانـدا داری بـەرداری جۆراوجـۆر هەبـوون، بـەڵام زۆربەیـان خورمـا، لیمـۆی تـرش و شـیرین، پرتەقـاڵ و لالەنگـی بـوون، ئەمـە جگـە لـە جۆرەکانـی بەروبومـی سـەوزەی زۆر بـە تـام هەبـوون، بـە گشـتی بەروبوومەکانـی قەزاکـە بریتـی بوونـە لـە: گەنـم، جـۆ، برنـج، کونجـی، هـەرزن، تووتـن، نـۆك، نیسـك، مـاش، گەنمەشـامی، پەمـوو و کەتـان، هەریـەك لـە بەروبومەکانـی (گەنـم، برنـج و پەمۆ)کـەی هـەم زۆر و هـەم کوالێتیـان بـەرز بـووە و بـە ڕێژەیەکـی زۆر بـۆ بەغـدا نێـردراون، بـە هـۆی ئـەوەی تڕیـی باخەکانـی قەرەتەپـە زۆر بـە تـام بـوون خواسـت لەسـەریان زۆر بـووە و بـەرەو بەغـدا بـراون (موصـل، ١٣٣٠، ص٢٧٠- ٢٧٣).
سـەبارەت بـە زمـان و پێکهاتـەی نەتەوەیـی ناوچەکـە و قەزاکـە نـووسراوە: "دانیشـتوانی قەزاکـە لـە عەشـیرەتەکانی عـەرەب و کـورد پێکدێـن، هەمووشـیان بـە کشـتوکاڵ و جووتیاریـەوە خەریکـن و ژمارەیـەك تورکیشـی تێدایـە، ئەندازەیـەك جوولەکەشـی لێیـە، هەرچەنـدە زمانـی ناوچەکـە تورکیـە، بـەڵام زۆربـەی خەڵکەکـە کوردیـی و عەرەبیـش ئەزانـن"، لـە رووی بازرگانیـی و پیشـەگەریی و ڕێگاوبانـەوە، بـە هـۆی ئـەوەی شارۆچکەکە لەسـەر ڕێـگای پۆسـتەی ئیسـتەنبوڵ- بەغـدا هەڵکەوتـووە، هەروەهـا ڕێگایەکـە بـۆ گەیشـتنی کەرکـووك و سـلێمانیی بـە بەغـدا، بازرگانییەکـەی فراوانـە، سـەبارەت بـە پیشەسـازییەکەی سـنووردار بـووە و تەنهـا ئـەو پیشـەگەرانەی تێـدا بـووە پێداویسـتیەکانی ناوچەکەیـان دابیـن کـردووە، وەك: جـۆڵا، ئاسـنگەر، دارتـاش و تەلارسـاز، بـە پشـت بەسـتن بـەوە هەندێـك لـە خەڵکەکـە بـە بازرگانیـی و کشـتوکاڵ و بەشـێکی کەمیشـی بـەپ یشـەگەرییەوە گوزەرانیـان دابیـن کـردووە، هـەر لـە سـاڵنامەکە دا تیشـکخراوەتە سـەر کانزاکانیـی ناوچەکـە، بـە شـێوەیەك لـە نزیـك شـارۆچکەکە دا کانـزای خەڵـووز هەبـووە و داهاتـی سـالانەی گەیشـتووەتە (١٠٠) هـەزار ئۆقیـە، لـە لایەنـی میرییـەوە بەڕێوەبـراوە و دەرهێـنراوە (موصـل، ١٣٣٠، ص٢٧٠- ٢٧١).

لـە رووی کارگێڕییـەوە سـاڵنامەکە زانیاریـی و داتـای وردیـی تێـدا تۆمـار کـراوە، بەشـێوەیەك قـەزای سـەلاحیە لـە (١٥٦) گونـد پێکهاتـووە، (٩١) گونـدی سـەر بـە ناوەنـدی شـارۆچکەکە، (٥٣) گونـدی سـەر بـە ناحیـەی قەرەتەپـە بـوون، (١٢)

گوندی تریش سەر بە ناحیەی دوزخورماتوون، لە رووی کەرتی خانووبەرەوە، نووسراوە: بیناکان هەندێکجار بە تەواوی و هەندێکجاریش بە نیوە لە بەرد دروستکراون و هەندێك بینای قوڕیشی هەبووە. بازاڕەکەی بە تەواویی لە بەردە و پشتەکەشی بە تاق داخراوە، بیناکان بۆ هەر دوو جۆری تایبەت و حوکومەتیی (گشتیی) و خێرخوازییەکان دابەشکراون، بە پێی داتاکان لەم رووە زانیارییەکان بەو شێوەیە هاتوون، دامەزراوەی خێرخوازیی و حوکومەتی (گشتیی) ژمارەییان (١٥)دانە بوون، بریتی بوون لە (مزگەوت- ٣، تەکیە- ٢، قوتابخانە- ٢، حەورا"کەنیسەی جوولەکە"- ١، مەکتەبی روشدی- ١، مەکتەبی سیپان- ٣، کۆشکی حکومەت- ١، قشلە- ١، بەڕێوەبەرایەتی موڵکی میریی- ١)، هەر بە پێی زانیارییەکانی نێو ساڵنامەکە شوێنی تایبەت و بازرگانیی و هی تریش ژمارەیان (١١٢٦) دانە بوون، بریتی بوون لە (ماڵ- ١٠٨٨، خان- ٤، قاوەخانە- ٩، دوکان- ٦٧٥، بۆیەخانە"خومچی"- ٦، حەمام- ٢، ئاش- ٣٥، باخچە- ٣٢، کێڵگە- ٢٧٥) (موصل، ١٣٣٠، ص٢٧١- ٢٧٣)، بەر لە یەکەم جەنگی جیهانیی واتا لە ساڵی (١٩١٤ز) دا پێکهاتەی کارگێڕیی قەزای سەڵاحیە وەك یەکێك لە قەزاکانی سەنجەقی کەرکووك لە لیوای مووسڵ دا بریتی بوون لە: قائیمقام- ئەمین بەگ، قازیی- ئەحمەد عزەدین ئەفەندیی، موفتیی- محەمەد سەعید ئەفەندیی، بەڕێوەبەری پۆستە- عەبدولقادر حیشمت (عثمانیە، ١٣٣٣- ١٣٣٤، ص٧٠١).

تەوەری دووەم: ناوچەی شێروانە (کەلار) لە نێوان ساڵانی (١٨٧٠- ١٩١٤ز)

بە هۆی هێڵی بەریەککەوتنی سنوورەکە، شەڕوشۆڕی نێوان هەر دوو دەوڵەتی عوسمانیی لە لایەک و شەڕوشۆڕی نێوان هۆزەکانی ناوچەکە بە تایبەتی لە لایەکی ترەوە، ناوچەی شێروانە لە رووی نیشتەجێبوونەوە بەردەوام گۆڕانی بەسەر دا هاتووە و تووشی کاولکاریی و وێرانی بووە، هەر بۆیە بە پێی یادەوەری لۆکاڵیی خەڵکی سنوورەکە و هەندێک سەرچاوەی هاوچەرخی مێژوویی، گوندی کەلاری کۆن (ئێستا یەکێکە لە گەڕەکە دێرینەکانی قەزای کەلار)، جارێکی تر ئاوەدانکردنەوەی بۆ نێوان ساڵانی (١٨٦٥- ١٨٧٠ز) بۆ بنەماڵەی (عەباس جەلیل کولی) لە هۆزی گێژ گەڕاوەتەوە، بەڵام لە هیچ بەڵگەنامەیەکی فەرمی دەوڵەت و بیرەوەریی و سەرچاوەیی کەسانی بیانیی هاتوونەتە ناوچەکە ناوی (کەلار) بەرچاو نەکەوتووە و ناوی (شێروانە)بەکارهاتووە، چونکە وەک پێشتر ئاماژەی بۆ کراووە، ناوی (گوندی شێروانە)، لە ناوچەکەدا بە روونی لە لایەن محەمەد خورشید پاشا وەک نوێنەری دەوڵەتی عوسمانی لە نێوان ساڵانی (١٨٤٨- ١٨٥٢ز) دا سەردانی ناوچەکەی کردووە، لە راپۆرتەکەی دا (رحلة الحدود بين الدولة العثمانية و إيران) هاتووە (باشا، ٢٠٠٩، ص١٩٠)، هەروەها لە ساڵنامەی ولایەتی بەغداد لە ساڵی (١٨٧٥ز) دا لە باسی سەرچاوەی ئاوی و رووبارەکان دا، کاتێك باسی رووباری دیالەی کردووە بە روونی ناوی زەوییەکانی شێروانە (شیروانە اراضیلرینی) وەك ناوچەیەکی ئاوەدان و کشتوکاڵیی سەر بە سەڵاحیە بردووە (بغداد، ١٢٩٢، ص١٥١).

شێروانە وەک گوندێکی ئاوەدانی سەر بە کفری (سەڵاحیە)، لێرە بە دواوە، نەخش و رۆڵی زیاتر لەسەر رووداوەکان دەرکەوتووە، هۆزی جاف زۆر تر رووویان لە ناوچەکە کردووە و هەوڵی مانەوەیان داووە بە جۆرێك بتوانن نیشتەجێ بن (کەریم، ٢٠١٢، ل١٠٣)، لە پاش نەمانی دەسەڵاتی میرنشینی بابان لە لایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە چەندین نازناوی وەکو (پاشا و بەگ) بە سەرۆکی عەشیرەتەکان بۆ ئەوەی بە خۆیانەوە پەیوەستیان بکەن بە تایبەت بە سەرۆکەکانی هۆزی جاف بەخشراوە، لە وانەیش حەمەبەگ دەسەڵاتی بەسەر زۆرینەی هۆزەکەی دا لە ناوچەی شێروانە دا رۆیشتووە (نوار، ١٩٦٨، ص١٢١)، لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە دا جاف لە لایەن سێ کەسەوە

سەرۆکایەتیی کراون، ئەوانیش: محەمەد بەگی کەیخسرەو بەگ، محەمەد بەگی قادر بەگ و محەمەد بەگی ئەحمەد بەگ، محەمەد بەگی کەیخسرەو بەگ (حەمە پاشای جاف) لە هەموویان زیاتر دەسەڵاتی هەبووە (کەریم، ٢٠١٢، ل١٠٣).

لە ساڵی (١٨٧٣ز) دا لە سەردەمی ڕەوف بەگ- والی بەغداد توانراوە چەند هۆزێك نیشتەجێ بکرێن، یەك لەوانە (هۆزی جاف) بووە، بە زۆری ڕوویان لە ناوچەکە کردووە، لە ساڵی (١٨٧٣ز) دا لە دەوڵەتی عوسمانیی ژمارەیەك کەس لە هۆزی جاف و دەسترۆیشتی ناوچەی شێروانە پلەوپۆستیان هەبووە، لەوانە: حەمەپاشا ئەو دەمە قائیمقامی گوڵعەنبەر (هەڵەبجە) بووە، مەحمود بەگی حەمەپاشا لە پاش مردنی باوکی نازناوی (پاشا) ی وەرگرتووە، هەروەها ژمارەیەك کەسایەتی تری جاف پلەوپۆستیان پێ دراوە، وەک (بارام بەگ، قادر بەگ...) (العزاوی، ١٩٥٦، ص١٩- ٢٠)، لە (ڕەبیعی یەکەمی ١٢٩٠ك/ ئایاری ١٨٧٣ز) دا بەهۆی هەوڵدانی حەمەپاشای جاف بۆ نیشتەجێکردنی هۆزەکەی پلەکەی بوەتە میری میران و بووەتە ئەندامی ئەنجومەنی کارگێڕیی ولایەت (سلێمانی، ب٨، ٢٠١٩، ل٥٣)، لە نێوان ساڵانی (١٨٦٦- ١٨٧٤ز) دا هاتووەتە کەلار لە (قەڵای شێروانە) دا دانیشتووە (جاف، ٢٠١٣، ل٨٤٧)، لە سەردەمی ئەو سەرۆکەیاندا جافەکان بە سەربەخۆی ژیاون، حەمەپاشا جگە لە کاروباری سیاسیی، لەماڵەکەی خۆي دا لە قەڵای شێروانە میوانداری شاعیر و ئەدیبانی کردووە و کۆڕی شیعریان بەستووە و لەو مەیدانەدا کێبەڕکیان کردووە (جاف، ٢٠١٠، ل١٢٩).

لە نێوان ساڵانی (١٨٧٤- ١٨٧٧ز) دا مەحمود پاشای کوڕی حەمەپاشا (١٨٤٦- ١٩٢١ز)، لە(٩کم) لە باکووری ڕۆژهەڵاتی کەلار (نزیک گوندی تازەدێی ئێستا) هەوارێکی بنیاد ناوە بە هەواری کانی چەقەڵ (قەڵای پاشا) ناسراوە و بەناوبانگە، بەڵام لەساڵی (٢٠١٠ز) دا لە لایەن بەڕێوەبەرایەتی شوێنەواریی گەرمیان بە فەرمی بە (کۆشکی مەحمودپاشای جاف) ناسێنراوە، کۆشکەکە لە ڕووی بیناسازییەوە لە بەشێکی سەرەکی و دوو بەشی لاوەکیی پێك دێت، زیاتر لە کاروانسەرا ئەچێت بەهۆی ئەو تایبەتمەندیانەی تێیدایە، ئەو کۆشکە چەندین بەشی لە خۆگرتووە، وەك (دیوەخان، چەند ژوورێک، پێشوازی و تەویلەخانە) (گەرمیان، ٢٠١٤، ل١١؛ کەریم، ٢٠١٤، ل٥٠- ٥٥)، بە هۆی زیادبوون و پەرەسەندی دەسەڵاتی سەرۆکەکانی جافەوە، نێوانیان لەگەڵ کاربەدەستانی دەوڵەت زۆرجار گرژی تێکەوتووە، لە پاش گرژبوونی پەیوەندییەکانی نێوانی حەمەپاشای جاف لەگەڵ کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانیی، مەحمود پاشای کوڕی چەند جارێك هەوڵی داوە باوکی بۆ خاکی عوسمانیی بگەڕێنێتەوە، ئەوەیش پاش ئەوەی ڕووی لە ئێران کرد بوو، لە ساڵی (١٨٧٧ز) دا والی بەغداد دێتە "کانی چەقەڵ" بە مەبەستی دانووسان بۆ گەڕانەوەی حەمەپاشای جاف، مەحمود پاشا لە کۆشکە تازەکەی پێشوازی لە والی کردووە (کەریم، ٢٠١٤، ل٥٤).

حەمەپاشای جاف، شەش ساڵ لە قەڵای شێروانە دا ماوەتەوە (نەریمان، ١٩٨٩، ل٥)، هۆزی جاف لە کاتی هەوار گۆڕینی هاوین و زستانە دا، لە وەرزی زستان دا لە دەشتی شێروانە و شاکەل دا هەواریان خستووە "تا چاو بڕی کردووە ڕەشماڵی جاف بە دەوری قەڵای شێروانەدا بووە" (جاف، ٢٠١٣، ل٨٧٣)، لە ساڵی (١٨٨١ز) دا حەمەپاشای جاف گەڕاوەتەوە گەرمیان لە ناوچەی کفری دا لە کاتی ڕاوشکار دا لە دەشتی برایم سەمین بە دەستی چەند کەسێکی کەریم وەیسی لە (تیرەی شاتری) لە هۆزی جاف کوژراوە، ئەوەیش پاش ئەوەی سەرۆکەکەیان (عەزیز

شـاوەیس) لـە لایـەن حەمەپاشـاوە بەندکـراوە لـە زینـدان گیانـی لـە دەسـت داووە و بـە گومـانی ئـەوەی دەرمانخـوارد کـراوە (زەکی بـەگ، ٢٠٠٥، ل٢٠٦)، پـاش کـوژرانی حەمـە پاشـا، سـەید موحسـن ئاغـا- سـەرۆکی سـەیدەکانی کفـری بـە هـاوکاری سـەیدەکان، تەرمـی پاشـایان بردووەتـە گۆڕسـتانی (سـەید خەلیـل) و بـە خـاک سـپێردراوە (علـی، ٢٠٢٢، ل١٠٢)، بـە کـوژرانی حەمەپاشـای جـاف شـەڕوئاژاوە ناوچەکـەی گرتووەتـەوە بـە تایبـەت هەڵهاتنـی شـاترییەکان بـۆ لای هەمەوەنـدەکان، پـاش چـوونی شـاترییەکان، شـەڕێك لـە نێـوان جـاف و هەمەوەندییـەکان لـە ناوچـەی گل لـە نزیـك قـادر کـەرەم روویـداوە، لـە ناکۆکییەکانـدا عوسـمانییەکان پشـتیوانی جافیـان لـە دژی هەمەوەندییـەکان کـردووە، بـۆ ئـەو مەبەسـتە والی بەغـدا تەقـی پاشـا (١٨٨٠- ١٨٨٧ز) سـوپایەکی ناردووەتـە ناوچەکـە، بـەڵام بەهـۆی چـوونی هەمەوەنـد و شـاترییەکان بـۆ ناوچـەی زەهـاو لـە ئێـران هێچیـان پێنەکـراووە (کەریـم،٢٠١٢، ل٢٢٠- ٢٢١).

بـە پێـی راپۆرتێکـی نهێنـی لەژێـر نـاوی (تێبینێکانـی گەشـتێك بـە نـاو کوردسـتاندا لـە زسـتانی ١٨٨١- ١٨٨٢ NOTES OF A JOURNEY THROUGH KURDISTAN IN THE WINTER Of ١٨٨١-٨٢)، لـە لایـەن ئیـم. جـی. جێـراردی سـەرهەنگی ئینگلیـزەوە نـووسراوە، لـە (١٣ی نیسـانی ١٨٨٢ز) دا هاتووەتـە سـنوورەکە، زانیـاری سەرەنجراکێشـی تێـدا تۆمارکـراوە بـۆ یەکەمینجـارە بـە زمانـی کـوردی بڵاوئەکرێتـەوە، ئـەوەی تێـدا نـووسراووە "لـەو دیـوی رووبـاری دیالـە جافـی لێنیشـتەجێیە، هەواڵـی کوژرانـی محەمەدپاشـا- سـەرۆک جـاف، لـە لایـەن ئامۆزایەکـی گەنجیـەوە بـە نـاوی عەزیـز بـەگ، سـاڵانێک لەمەوبـەر باوکـی کوشـتبوو بڵاوکراوەتـەوە«، سەرسـوڕمانی هەواڵەکـە لـەوە دابـووە شـەو لـە ئۆردۆکـەی دا لـە (١٦) شـوێن چەقـۆی لێـدراوە و کەلوپەلەکانیـان تاڵانکـردووە، کوڕەکـەی محەمەدپاشـا لـە گوڵعەنبـەر هێرشـی کردووەتەسـەر خاکـی عەزیـز بـەگ و (٢٥) کەسـی لێکوشـتوون، لەوانیـش (١٥) کـەس کـوژراوە، هـەردوولا خۆیـان بـۆ شـەڕی زیاتـر ئامادەکـردووە و فیرقـەی عەزیـز بـەگ لـە چـاو ئەوانـی تـر دا لاواز تـر، بـەڵام دەوڵەمـە بـوون .(GERARD, ١٨٨٣, ٤٧.P)

فرانسـیس ریچـارد مانسـێل، شـوێنەوارناس و کارمەنـدی هەواڵگیـری بەریتانیـی، لـە (٨ی ئایـاری ١٨٨٨ز)، هاتووەتـە سـنوورەکە، ئاراسـتەی گشـتی بـەرەو باکووری رۆژئـاوا، لـە گونـدی (مەرکـەز Murkus) هوە بـەرەو رووبـاری دیالـە (سـیروان) هاتـوون، بـە دووریـی (٧٤) میـل گەیشـتوونەتە سـاڵحی (Salahi)، گوندێکـی گـەورە بـووە، هـەر لەسـەر رێگایانـدا بـەرەو ئاراسـتەی رووبـاری دیالـە (سـیروان)، نـاوی ژمارەیـەك گونـدی تـری بـردووە، لەوانـە: شـێخ سـەعید Shaikh Said، حەمـەرلا Hamrala، باگـیلان Bagilan، گونـدەکان بـە چەنـد باخێکـی میـوە دەورە درابـوون، لـە نزیکـەی شـەش میلـەوە، ژمارەیـەك تـاوەری (قولـە) چاودێـری بەرزیـان بینیـووە، هەروەهـا هەندێـک گۆڕسـتان و شـوێنەواریی گونـدە وێرانبووەکانیـان بینیـووە، خانـووی گونـدەکان لـە خشـت دروسـت کرابـوون، ناوچەکـە بـە دەسـت هێرشـبەرانی هەمەوەنـد زۆر زەرەرمەنـد بـوون، لـە گونـدەکان دا زۆر ماڵـی وێـران بـوون، بـۆ نموونـە گونـدی شـێخ سـەعید نیـوەی وێـران بـووە، لـە کاتـی نزیکبوونەوەیـان لـە رووبـاری دیالـە (سـیروان)، بـە کەڵـەك یـان بەلـەم پەڕیونەتـەوە، زۆر بـە وردی باسـی پێکهاتـەی کەڵەکـی کـردووە: "کەلـەك یـان بەلـەم چوارچێوەیەکـی کەوانـەی، (٧) پـێ چوارگۆشـە ئەبـوو، بـە دە پێسـتی مـەڕ بـە یەکـەوە بەسـترابووەوە، دوو پیـاو پاڵیـان پێـوە ئەنـا و وەك رێنیشـاندەر بـوون لـە پشـتیانەوە بەسـەر ئاوەکـەدا مەلەیـان ئەکـرد، شـەپۆلی ئاوەکـە خێـرا و بـە گـوڕ بـوو، لـە هـەر پەڕینەوەیـەک دا کەڵەکەکـە (٦٠٠) مەتـری ئەبـڕی: ئـاژەڵ و ئەسـپەکان خۆیـان مەلەیـان ئەکـرد"، ئـەو کەڵەکـەی پێـی پەڕیونەتـەووە وەك باسـی کـردووە نـە گونجـاو و پێسـتەکان پێویسـتیان بـە نۆژەنکردنـەوە هەبـووە Maunsell, ١٨٩٠, ٦٩.p)).

لـەو سـەرچاوەیە دا زانیارییەکـی گرنـگ سـەبارەت بـە قـەڵای شـێروانە و حەمەپاشـای جـاف خراوەتـەڕوو، فرانسـیس ریچـارد مانسـێل پـاش بەجێهێشـتنی کەنـاری راسـت بـە چـوار میـل بـە ئاراسـتەی باکـوور دا، بەسـەر دەشـتێکی رووتەنـدا، گەیشـتوونەتە گونـدی (شـێخ سـەعید)، لـە ناوچەیەکـی چـاڵای بچووکـی کشـتوکاڵیی، کـە پانییەکـەی سـێ بـۆ چـوار میـل بـووە، هەندێـک کێڵگـەی بچووکـی گەنـم و جـۆ و پەچـەی ئاژەڵـی بچووکیـان بینیووە، دەشـتەکە بـەرەو باکووری رۆژهەڵاتی گوندەکـە درێـژ بووەتـەوە، دەشـتەکە شـوێنێکی دڵخـوازی هـەواری زسـتانە بـۆ کوردانیـی جـاف بـووە، کـە هۆزێکـی گـەورەن، لـە هاوینـدا بـۆ سـەر زەوییـە فارسـەکان کۆچیـان کـردووە، بـە وتـەی مانسـێل نزیکـەی دوو هەفتـە پێشـتر واتـا لـە کۆتـای مانگـی نیسـاندا ناوچەکەیـان بەجێهێشـتووە، پەیوەسـت بـە قـەڵای شـێروانە و حەمەپاشـا، نووسـیویەتی " لەسـەر گردێکـی رووتـەڵ لـە کەنـاری چـەپ بینایەکـی گـەورەی بەردیـن هەیـە، شـوێنی نیشـتەجێبوونی زسـتانەی محەممـەد پاشـا بەرپرسـی جافـەکان بـووە، لـە وەرزی هاویـن دا لـە سلێمانی ئـەژی، شـوێنەکە تاریـک دەرئەکەوێـت، لـە هـەر گۆشـەیەکدا تاوەرێکـی گـۆڕاوی و پەنجـەرەی درێـژی زۆری هەیـە، محەمەدپاشا پیاوێکـە کاریگـەری بـەر چـاوی لـە سـلێمانیی و ئـەو ناوچەیـە هەیـە"، بـەڵام ئـەوەی جێـگای سـەرەنجە بـە پێـی زۆرێـك لـە سـەرچاوەکان حەمەپاشـا لـە سـاڵی (١٨٨١ز) دا لـە ژیـان دا نەمـاوە، ئـەوەی لێـرەدا باسـکراوە، مەحمـوود پاشـای کـوڕی بـووە کـە جێـگای گرتووەتـەوە Maunsell, ١٨٩٠, ٦٩.p -٧٠)).

فرانسـیس ریچـارد مانسـێل، وەك دەرکەوتـووە رۆژێـك لـە شـێخ سـەعید ماوەتـەوە (گونـدی شـێخ سـەعید، پێ ئەچێـت لـە جێـگای کـەلار و شـاکەل ی ئێسـتادا بـوو بێـت)، بـە بەڵگـەی ئـەوەی هـەر ئـەو شوێنەوارناسـە، باسـی لـە وەکـردووە دووریـی نێـوان شـێخ سـەعید و کفـری (٢٦میـل/ ٤١کـم) بـووە، هەروەهـا ئەوەیشـی خسـتووەتە ڕوو، لـە باکووری رۆژهەڵاتـەوە، لـە ژێـر زنجیرەیـەک گـردی نـزم و رووتەنـدا، (٥) میـل لـە دوورەوە، هەندێـك وێرانـەی رەنـگ سـپییان بینـووە روویـان لـە بنـارە رووتەکـە کـردووە، دیالـە لـە ناوچەکـەدا بـە (ئـاب سـیروان Ab-i-Sirwan) یـش نـاسراوە، ئـەو سـاڵە پێشـبینی وەرزێکـی باشـی گەنـم کـراوە، بـەڵام جرجـەکان زیانیـان بـە بەروبومـەکان گەیانـد بـوو، رۆژی (٩ی ئایـار) کەشـوهەوای ناوچەکـە نـا جێگیـر و رەشـەبا و هەوراویـی بـووە، پلـەی گەرمـا لـە کاتژمێـر پێنجـی بەیانـی (٦٥پلـەی فەهرنهایـت / ١٨پلـەی سـەدی)، بـەڵام لـە کاتژمێـر پێنجـی ئێـوارە دا (٨٠ پلـەی فەهرنهایـت /٢٧پلـەی سـەدی) بـووە، ئـەو شوێنەوارناسـە، هەمـان رۆژ، گونـدی شـێخ سـەعیدییان بـە ئاراسـتەی رۆژئـاوا بـە جێهێشـتووە دەسـتیان بـە گەشـتەکەیان بەسـەر دەشـتێکی چۆڵـی درێـژی (٦- ٨) میلدا کردووە، لە بەهـار دا ئـەو دەشـتە گژوگیـای باشـی لێ ڕواوە، بـەڵام ئـەو کاتـە وشـک بووەتـەوە Maunsell, ١٨٩٠, ٧٠.p))، بـە پێـی نەخشـەیەکی بڵاونەکـراوەی دەوڵەتـی عوسـمانیی لـە ژێرنـاوی (خانقیـن)، لەئەرشـیفخانەی عوسـمانی پارێـزراوە و سـاڵی (١٣٣١ك/ ١٩١٣ز) ی لەسـەرە، نـاوی هەریـەك لـە گوندەکانـی (مرکـز، حمـرالا، صلاحـی، شـیخ سـعید، شـیروان قلعەسـی، شـیخ سـعید)هاتووە، لـە هـەردوو بـەری ئـاوی (اب شـیروان)، گونـدی شـێخ سـەعید هەبـووە، لەنێـوان شـێخ سـەعید بـەرەو ئاراسـتەی کفـری نـاوی هیـچ گوندێـك یـان ئاوەدانیـەك نزیـك رووبـاری سـیروانی ئێسـتا نەهاتـووە، هـەر لـە نزیـك گونـدی شـێخ سـەعیدی سـەرووی قـەڵای شـێروانە بـەرەو ئاراسـتەی باکـوور بـە کەنـاری رووبـاری سـیروان دا (اب شـیروان)، لەسـەر نەخشـەکە، نـاوی چەنـد شـوێنێك هاتـووە، لەوانـە: چقـال خانـی خرابـە، جـاف کرمزیـر، قلعـە تبـە (خانقیـن، ١٣٣١، ژمـارە: ٠٤٤٥).

پاش کوژرانی حەمەپاشا، مەحموودی کوڕی جێگەی گرتوەتەوە، بەرپرسانی عوسمانی لە بەغدادەوە هاتوونەتە ناوچەکە، لە ساڵی (١٨٩١ز) دا لە هەواری (کانی چەقەڵ) ی هەواری زستانەی بەگزادەی جاف پێشوازی لە نوێنەری والی بەغداد بە ناوی (سەید عەبدولحەمید) بە مەبەستی چوونی مەحمود پاشا بۆ ئەستەمبوڵ کردووە، بەڵام ئەو سەردانە سەری نەگرتووە، ئەوەیش بووەتە هۆی توڕەبوونی کاربەدەستانی بەغداد، بەو هۆیەوە مەحموود پاشا لە شاخی زمناکۆ لە نزیك دەربەندیخان لە کار بەدەستانی عوسمانیی بۆ ماوەی ساڵێك یاخیبووە، بە هۆی پروپاگەندە و فتوای مەلاکانی ئەو دەمەوە کار گەیشتووەتە ئەوەی هەڵگەڕانەوە لە دژی پاشا بەرپا ببێت، تەنانەت کوڕەکەی (کیخسرەو بەگ) و براکەی (وەسمان پاشا) لێی هەڵگەڕاونەتەوە (جاف، ٢٠١٤، ل٢٠- ٢١)، لە (زیلقعدەی ١٣١١ک/ مارتی ١٨٩٢ز) دا بە پێی بەڵگەیەکی عوسمانیی دەرکەوتووە نێوانی کوڕەکانی مەحموود پاشا و عوسمانی برای خراپ بووە، بۆیە کارەکانیان بە دڵسۆزی و خزمەت بۆ دەوڵەتی عوسمانیی هەژمارکراوە (سلێمانی، ب٨، ٢٠١٩، ل١٦١).

ئاوەدانی دەڤەرەکە وای کردووە گرنگی بە لایەنی جۆربەجۆری ژیان بدرێت، ئەوەتا لە شێروانە و شاکەل تەکیە هەبووە، لە لایەن شێخ محەمەد سەعید شاکەلییەوە بەڕێوەبراوە، بە پێی بەڵگەنامەیەك لە (جەمادی دووەمی ١٣١٠)ك/ کانوونی یەکەمی ١٨٩٢ز)، لە وەزارەتی ناوخۆوە بۆ وەزارەتی ئەوقاف دەرچووە، ئاراستەی ئەنجومەنی کارگێڕیی ولایەتی مووسڵ کراوە جێبەجێ بکرێت، کەسێك بەناوی (شێخ محەمەد سەعید ئەفەندی) لە ساداتی بەرزنجە لە هەردوو گوندی (شاکەل وشێروانە) داوای کردووە هاوکاری مادی بکرێت لە ژێر ناوی (طعامیة: ئەو خواردنە دراوەتە هەژاران کە هاتونەتە تەکیەکە) لە تەکێکە دا مەلا و شێخی ناوچەکە سەردانیان کردووە (کفری، ٢٠٢٢، ل١٠٠). هەر پەیوەست بە بایەخی سنوورەکە بۆ دەوڵەتی عوسمانیی، گەرمیان و کوێستانی تیرەکانی جاف لە شێروانە دا وای خواستووە لە لایەن دەوڵەتەوە چاودێری بکرێن، لەو رووەوە بە پێی بەڵگەنامەیەکی عوسمانیی لە (جەمادی یەکەمی ١٣١١ك/ تشرینی یەکەمی ١٨٩٣ز) دا فەرمانێك ئاراستەی (سر عسكريه العالي) کراووە، سەبارەت بە دابینکردنی تیمێکی سەربازیی بۆ پاراستنی جافەکان لە ناوچەیەکدان بە ناوی (شێروانە)، تاوەکو گەڕاونەتەوە بۆ کوێستان و شوێنەکانی خۆیان (بەڵگەی بڵاونەکراوە، ١٣١١، ژمارە ٢٣٩٧/٣١٠).

لە ساڵنامەی مووسڵی (موصل ولايتي سالنامه)، ساڵی (١٣١٢ك/ ١٨٩٤ز) دا شێروانە و شاکەل وەك دوو ناوچەی سنووری لەگەڵ ئێران دا لەکفری (سەڵاحیە) دا ناویان هاتووە، لەگەڵیشیدا باس لە گوندەکانی سەیدخەلیل (سور خليل)، کوڵەجۆ کراوە، هاوکات باسی گەرمیان و کوێستانی هۆزی جاف خراوەتەڕوو لە شارەزوورەوە روویان لەو ناوچەیە کردووە، ئاماژە بەژمارەیەك تیرەی جاف دراوە لەگوڵعەنبەر (هەڵەبجە) هوە روویان لە شێروانە و سەڵاحیە لە کاتی گەرمیان و کوێستاندا کردووە، لەوانە: مکایەڵی، شاتری، رۆغزایی، گەلاڵی، هاروونی، نەورۆڵی ...، لە باسی جافەکانی شێروانە و کفری دا هاتووە، هەموویان شافیعی مەزهەبن و بە شێوەزارێکی تایبەت لە زمانی کوردیی ئەپەیڤن (موصل، ١٣١٢، ص٣٢١، ٣٣٢).

جۆن گۆردۆن لۆریمەر (١٨٧٠- ١٩١٤)، دیپلۆماتکاری بەریتانی وەك پێشتر ئاماژەمان بۆ کردووە، سەردانی ناوچەکەی کردووە، لە (١٨ی نیسانی ١٩١٠ز)، خانەقینی بەرەو زەنگئاباد بە جێهێشتووە, بەسەر هەریەك لە گوندەکانی (کاوازیی Kawazi، علیئاوا Aliyawah سەد ماڵی کوردی تێدا بووە، محەمەد شایەر بەگ Muhammad Shair Baig,

حوسێن Husain پەنجا ماڵی کوردیی تێدا بووە، لە باکووری خۆرئاواوە مەزاری باوەمەحموود لە سەرگردێك كە دوو باغی دارخورمای بە دەوری دا هەبووە، ئەمانە سەر بە مستەفا پاشای باجەڵان بوون، باوەپڵاوی Bawa Palau سەد و پەنجا ماڵی تێدا بووە، شێخ حەسەن Shaikh Hasan پەنجا ماڵی عەرەبیی تێدا بووە، لە باکووری رۆژئاوا بەرەو باکوور بە نزیکی (١٠)میل گردی سوری مرواریی Marwari Hill لە نزیك دەككە Dakkah هەبووە (LORIMER, ١٩١٣, P.١).

هەر لەو گەشتە دا گوندەکانی تر بە سەرکراونەتەوە، لەوانە گوندێکی سەر بە ئیبراهیم بەگی جاف کە کوردن بە دووریی (٢- ٣)میل لە گردی مرواریی، گوندەکانی تری وەك: مەحموود رۆستەم کورد بوون، وێرانە گوندێکی سەر بە مستەفا پاشای باجەڵان لەو ناوچەیە دا هەبووە، گوندی دەككە نزیکەی (٦٠)ماڵی جافی سەر بە ئیبراهیم بەگی تێدا بووە، گوندی قەرەبولاقی سەروو Upper Qarah Bülaq سی ماڵی کوردانیی تاڵەبانی سەر بە شێخ تەیبی تێدا بووە، هەروەها لە نزیکەی (٥) میلدا گوندی قەرەبولاقی گەورە لە (٥٠- ٦٠) ماڵ پێکهاتووە، لە (١٨ی نیسانی ١٩١٠)، بە هۆی کەڵەکی بچووك لە رووبارەکە پەڕیونەتەوە، پاش بڕینی یەك میل کەڵەکەکە لە شوێنێك بە ناوی کەشۆڵ Kashawul لەنگەری گرتووە بە ئاراستەی زەنگئاباد Zangabadرۆیشتووە، گوندی سەرەکیی زەنگئاباد لە نزیکەی (٢٠٠) ماڵی کوردانی زەنگئاباد پێکهاتووە، ژمارەیەکی کەم جولەکە لەوێ دا ژیاون، مزگەوت و باخچەیەکی شایستە لێرە هەبووە، لەو گوندە دا ئاودێریی لە دوو بەشە ئاوەوە کراوە، ناوچەکە خاوەنی بەرهەمی نایاب لە گوڵی جۆراوجۆر بووە، هەر لەو سنوورە دا ناو و ئاماری ماڵەکانی چەند گوندێکی تر تۆماکراوە، لەوانە: گوندەکانی (بان سندوق Ban Sandiq چل ماڵی کورد، شەیتاپانە Shaitapānah بیست و پێنج ماڵی کوردی زەنگاباد، گردی تەپەقران Tappah Qran بەرزییەکی سەرەنجڕاکێش وەك تەپۆڵکەیەکی سەردەمی بابلی یان ئاشووریی بووە، تازەشان Tazashan سی ماڵی زەندیی، حاجیلەر Häjilär حەفتا ماڵی زەندیی، گوندەکە موڵکی مەجید پاشای بابان لە سەڵاحیە دانیشتووە، کۆکز Kōkaz سی ماڵی زەندیی، تەپەچەرمی Tappah Charmi حەوت ماڵی زەندییان تێدا نیشتەجێ بووە، گردی شێروانە کەوتووەتە باکوور و باکووری رۆژئاوای سەڵاحییەوە (LORIMER, ١٩١٣, P.٢- ٣).

پەیوەندییەکانی هۆزی جاف و سەرۆکەکانیان لە ناوچەکە لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیی دا بەردەوام رێك و تەبا نەبووە، بە پێی بەڵگەیەك لە (رەمەزانی ١٣٢٦ك/ تشرینی یەکەمی ١٩٠٩ز)، جافەکان هێرشیان کردووەتە سەر دام و دەستگای حوکومەت، هەر لە چوارچێوەی ئەو نا ئارامییەی ناوچەکە دا، لە ساڵی (١٩١٢ز) دا ژمارەیەك ماڵ لە تیرەکانی (هاروونیی، بەیداغیی و ساداتیی)ی هۆزی جاف هاوڵاتیی عوسمانیی بوون و پێشتر چوونەتە خاکی ئێران لە زەهاو، لە لایەن سەیدساڵح رۆژ ئەفەندی لە گوندی پێبازی سەر بە قەزای سەڵاحیە نیشتەجێ بوون، داوایی گەڕانەوەی ئەو ماڵانەی کردووە (سلێمانی، ب٨، ٢٠١٩، ل٣٦٥،٣٩٧)، بەو شێوەیە دەرکەوتووە، ژیانی هاوڵاتیانی سنوورەکە لە نێوان هەر دوو دەوڵەتی عوسمانیی و ئێرانییدا لە پەژارە و نیگەرانی دا بووە، سەرباری خراپیی گوزەرانی خەڵکیی، بەڵام ناوچەکە بۆ دەوڵەتی عوسمانیی گرنگ بووە، ئەوەتا لە ناوچەی (پێباز) باوەنوور لە ساڵانی پێش یەکەم جەنگی جیهانیی لە ساڵی (١٩١٤ز)، دوو فیرقەی سەربازیی عوسمانیی لێبووە، ئەمەیش گرنگی ناوچەکەی وەک ناوچەکی سەر سنووری دەرخستووە (دەلۆ، ٢٠١٠، ل٣٧).

ئەنجام

پاش جیّبەجیّکردنی توێژینەوەکە و وردبوونەوە لە داتا و زانیاریی سەرچاوە جۆربەجۆرەکان، بە تایبەت بەڵگەنامەکان، بە کۆمەڵێك ئەنجام گەیشتین، بەشێکیان زانیاریی نوێ و سەرنجڕاکێشن، لەوانە:

کفری، لە سەرچاوە جۆربەجۆرەکان دا بە تایبەت لە بەڵگەنامە فەرمیەکانی دەوڵەتی عوسمانیی دا، لە رووی کارگێڕییەوە هەر سێ ناوی (کفری، زەنگئاباد و سەڵاحیە)ی بۆ بەکارهاتووە.

بە هۆی گرنگیی ناوچەکە بۆ دەوڵەتی عوسمانیی، لە (٢١ی تشرینی دووەمی ١٨٥٣ز)، بە پێی بەڵگەنامەیەکی فەرمیی لە ناوچەکە دا سەنجەقێك بە ناوی (سەنجەقی زەنگئاباد) لە هەریەك لە (کفری، زەنگئاباد، قەرەتەپە و دووزخورماتوو) پێکهێنراوە، لەو مێژووە بەدواووە تا ساڵی (١٨٧٠ز) سنوورە کارگێڕییەکە بە ناوی (زەنگئاباد) هەوە بەردەوام بووە.

لەسەرەتای سەدەی نۆزدە دا ناوی (شێروانە)، لە سەرچاوەکان دا بەکارهاتووە، گەڕیدە و بیانییەکان هاتوونەتە ناوچەکە باسی شێروانەیان کردووە بە تایبەت لە ساڵی (١٨٢٠ز)، مستەر ریچ ناوی (گردی شێروانە)ی بردووە.

بە پێی زانیارییەکانی نێو راپۆرتێکی عوسمانیی لە نێوان ساڵانی (١٨٤٨- ١٨٥٢ز)، گوندی شێروانە ئاوەدان بووە.

خودی ناوی کفری بۆ دەسەڵاتدارانیی دەوڵەتی عوسمانیی مایەی نیگەرانی بووە، هەر بۆیە لە ساڵی (١٨٧٠ز)، بەدواوە ناوی کفری بۆ (سەڵاحیە) گۆڕاوە، بەڵام لەلایەن گەڕیدە و گەشتیارانەوە هەر ناوی (کفری) ی بەکارهاتووە.

بە پێی ساڵنامەی دەوڵەتی عوسمانی سەڵاحیە یەکێك بووە لە پێنج قەزاکەی سەنجەقی شارەزوور، بە گرنگییەوە لە پێکهاتەی کارگێڕیی سنوورەکە روانراوە.

لەو قۆناغە مێژووییە دا لە سنووری سەڵاحیە، کێشەوگرفت لە نێو هۆزەکاندا زۆر زیادی کردووە، بە تایبەت لەنێو هەر دوو هۆزی (جاف و هەمەوەند) دا، ئەمەیش وای کردووە دەوڵەت زۆرجار لایەنگری بکات و ئاگری شەڕی لە نێوانیان دا خۆش کردووە.

بەر لە جەنگی یەکەمی جیهانی، قەزای سەڵاحیە لە (١٥٦) گوند پێکهاتووە، (٩١) گوندی سەر بە ناوەندی شارۆچکەکە، (٥٣) گوندی سەر بە ناحیەی قەرەتەپە، (١٢) گوندی سەر بەناحیەی دووزخورماتوو بوون.

بەپێی یادەوەریی لۆکاڵیی خەڵکی سنوورەکە و هەندێک سەرچاوەی هاوچەرخی مێژوویی، گوندی کەلاری کۆن، دوایین ئاوەدانکردنەوەی بۆ نێوان ساڵانی (١٨٦٥- ١٨٧٠ز) بۆ بنەماڵەی عەباس جەلیل کولی گەڕاوەتەوە، بەڵام لە هیچ بەڵگەنامەیەکی فەرمیی دەوڵەت، ناوی (کەلار) بەرچاو نەکەوتووە و (شێروانە) بە کارهاتووە.

بە هۆی هاتنی تیرەکانی هۆزی جاف بۆ ناوچەی شێروانە وای کردووە زۆر تر سنوورەکە ئاوەدان ببێتەوە، هەرئەوەیش وای کردووە کەسایەتیەکانی هۆزەکە رۆڵیان هەبێت بە تایبەت هەریەك لە (حەمەپاشا، مەحموودپاشا) ی جاف.

کەسایەتییەکانی سنوورەکە بۆ گەڕیدە و بیانییەکان گرنگ بوون، بەرپرسێکی ئینگلیز، لە (١٣ی نیسانی ١٨٨٢ز) دا، هەواڵی کوژرانی محەمەدپاشا، لە لایەن ئامۆزایەکی گەنجیەوە بە ناوی عەزیز بەگ، بڵاوکردووەتەوە.

لە بەڵگەنامە و ساڵنامەی مووسڵ دا باسی ناوچەکەی زۆر تێدایە بە تایبەت هەریەك لە (شێروانە، شاکەل)، ناویان وەك دوو گوندی ئاوەدانی سەرسنوور هاتووە بۆ دەوڵەتی عوسمانیی گرنگ بوون.

لیستی سەرچاوەکان :

یەکەم// بەڵگەنامە

-بڵاونەکراووە:

-بە زمانی تورکیی عوسمانیی

(١٢٧٠)، مديرية ارشيفات رئاسة الجمهورية، ارشيفات العثمانية فى اسطنبول، الوثيقة المرقمة osmanli arsivi ,i.MVL ١٣١٨٢/٠٠٣١٤,.

(١٣١١)، مديرية ارشيفات رئاسة الجمهورية، ارشيفات العثمانية فى اسطنبول، الوثيقة المرقمة osmanli arsivi ,beo ٢٣٩٧/٣١٠,.

(١٣٣١)، مديرية ارشيفات رئاسة الجمهورية، ارشيفات العثمانية فى اسطنبول، الوثيقة المرقمة osmanli arsivi HRT .osmanli ٠٤٤٥.

- بڵاوکراووە:

-بە زمانی کوردیی

(٢٠١٩)، سلێمانی لە بەڵگەنامەکانی عوسمانیدا ١٧٦٧- ١٩١٧، ئامادە وپێشکەشکردنی: نەوزاد یەحیا باجگر، و: ئاشتی رەحمان، ب٨، بڵاوکراوەکانی زانکۆی جیهان- خانەی بەڵگەکان: هەولێر.

(٢٠١٩)، کەرکووك لە بەڵگەنامەکانی عوسمانیدا ١٧٠٢- ١٩١٨، ئامادە وپێشکەشکردنی: نەوزاد یەحیا باجگر، و: ئاشتی رەحمان، ب١٢، بڵاوکراوەکانی زانکۆی جیهان- خانەی بەڵگەکان: هەولێر.

(٢٠٢٢)، کفری (سەڵاحیە) لە بەڵگەنامەکانی عوسمانیدا ١٨٤٧- ١٩١٨، ئامادە وپێشکەشکردنی: نەوزاد یەحیا باجگر، و: ئاشتی رەحمان، ب١٤، بڵاوکراوەکانی زانکۆی جیهان- خانەی بەڵگەکان: هەولێر.

-بە زمانی عەرەبیی

(٢٠٢٤)، إحصاء لعدد النفوس والخانات في شهرزور(كركوك) والموصل. عام (١٨٦٧م)، الدار السلطانية ومتصفح الوثائق العثمانية.

-بە زمانی تورکیی نوێ (لاتینی)

(١٩٩٣), MUSUL – KERKÜK İLE İLGİLİ ARŞİV BELGELERİ (١٥٢٥– ١٩١٩), Hazırlayanlar: İsmet DEMİR, Uğurhan DEMİRBAŞ, Hacı Osman YILDIRIM, T.C. BAŞBAKANLIK, DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığ: ANKARA.

(٢٠١٢), OSMANLI VİLAYET SALNAMELERİNDE MUSUL, Editörler: Cengiz EROĞLU Murat BABUÇOĞLU Orhan ÖZDİL, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi: ANKARA.

دووەم// بڵاوکراوەی فەرمی حکومیی

-بە زمانی تورکیی عوسمانیی

(١٢٦٣)، سالنامە (سالنامە دولت عليە عثمانيە)، طبعخانە عاهرەدە باصلمشدر.

(١٢٦٦)، سالنامە (سالنامە دولت عليە عثمانيە)، طبعخانە عاهرەدە باصلمشدر.

(١٢٧١)، سالنامە (سالنامە دولت عليە عثمانيە)، طبعخانە عاهرەدە باصلمشدر.

(١٢٧٢)، سالنامه (سالنامه دولت عليه عثمانيه)، طبعخانه عاهرەده باصلمشدر.

(١٢٧٣)، سالنامه (سالنامه دولت عليه عثمانيه)، طبعخانه عاهرەده باصلمشدر.

(١٢٧٤)، سالنامه (سالنامه دولت عليه عثمانيه)، طبعخانه عاهرەده باصلمشدر.

(١٢٧٦)، سالنامه (سالنامه دولت عليه عثمانيه)، طبعخانه عاهرەده باصلمشدر.

(١٢٨٠)، سالنامه (سالنامه دولت عليه عثمانيه)، طبعخانه عاهرەده باصلمشدر.

(١٢٨٣)، سالنامه (سالنامه دولت عليه عثمانيه)، طبعخانه عاهرەده باصلمشدر.

(١٢٨٥)، سالنامه (سالنامه دولت عليه عثمانيه)، طبعخانه عاهرەده باصلمشدر.

(١٢٩١)، سالنامه (سالنامه دولت عليه عثمانيه)، طبعخانه عاهرەده باصلمشدر.

(١٢٩٢)، سالنامه (سالنامه ولايت بغداد)، مطبعه ولايت بغداد.

(١٣٠٧)، سالنامه (سالنامه دولت عليه عثمانيه)، طبعخانه عاهرەده باصلمشدر.

(١٣٠٨)، سالنامه (سالنامه موصل ولايتی).

(١٣١٠)، سالنامه (سالنامه موصل ولايتی).

(١٣١٢)، سالنامه (سالنامه موصل ولايتی).

(١٣١٣)، سالنامه (سالنامه دولت عليه عثمانيه)، طبعخانه عاهرەده باصلمشدر.

(١٣١٦)، سالنامه (سالنامه دولت عليه عثمانيه)، طبعخانه عاهرەده باصلمشدر.

(١٣١٧)، سالنامه (سالنامه دولت عليه عثمانيه)، طبعخانه عاهرەده باصلمشدر.

(١٣١٨)، سالنامه (سالنامه دولت عليه عثمانيه)، طبعخانه عاهرەده باصلمشدر.

(١٣١٩)، سالنامه (سالنامه دولت عليه عثمانيه)، طبعخانه عاهرەده باصلمشدر.

(١٣٢٠)، سالنامه (سالنامه دولت عليه عثمانيه)، طبعخانه عاهرەده باصلمشدر.

(١٣٢١)، سالنامه (سالنامه دولت عليه عثمانيه)، طبعخانه عاهرەده باصلمشدر.

(١٣٢٢)، سالنامه (سالنامه دولت عليه عثمانيه)، طبعخانه عاهرەده باصلمشدر.

(١٣٢٣)، سالنامه (سالنامه دولت عليه عثمانيه)، طبعخانه عاهرەده باصلمشدر.

(١٣٢٤)، سالنامه (سالنامه دولت عليه عثمانيه)، طبعخانه عاهرەده باصلمشدر.

(١٣٢٥)، سالنامه (سالنامه دولت عليه عثمانيه)، طبعخانه عاهرەده باصلمشدر.

(١٣٢٦)، سالنامه (سالنامه دولت عليه عثمانيه)، طبعخانه عاهرەده باصلمشدر.

(١٣٣٠)، سالنامه (سالنامه موصل ولايتی).

(١٣٣٣- ١٣٣٤)، سالنامه (سالنامه دولت عليه عثمانيه)، طبعخانه عاهرەده باصلمشدر.

سێیەم// نامەی ئەکادیمیی

-بە زمانی کوردیی

علی، تریفە عبدالسلام محمد (٢٠٢٢)، مێژووی هۆزی جاف لە سەردەمی محەمەد پاشای کەیخسرەو بەگی جاف (١٨٢٨ – ١٨٨١)ز، نامەیەکە پیشکەشی ئەنجومەنی کۆلێژی ئاداب لە زانکۆی سەلاحەدین کراووە، وەک بەشێک لە پێداویستیەکانی بە دەستهێنانی بڕوانامەی ماستەر لە مێژووی نوێ و هاوچەرخ: هەولێر.

وەلی، زاگرۆس ئەحمەد (٢٠٢٢)، کوردستان لە دیدی گەڕیدە و دیبلۆماتکارە بەریتانیەکان لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم، نامەیەکە پیشکەشی ئەنجومەنی کۆلێژی ئاداب لە زانکۆی سەلاحەدین کراووە، وەک بەشێک لە پێداویستیەکانی بەدەستهێنانی بڕوانامەی ماستەر لە مێژووی نوێ و هاوچەرخ: هەولێر.
-بە زمانی عەرەبیی
العباسي, مهدي صالح سعيد (٢٠٠٥), كركوك في أوخر العهد العثماني (١٨٧٦- ١٩١٤م), رسالة تقدم إلى مجلس كلية الاداب- جامعة الموصل- وهي جزء من متطلبات نيل شهادة الماجستير في التاريخ الحديث: الموصل.

چوارەم// کتێب

-بە زمانی کوردیی
جاف، حەسەن (٢٠١٤)، کەشکۆڵی مەحموود پاشای جاف، ب١، لە بڵاوکراوەکانی بنکەی ژین: بیروت.
جاف، خوسەرەو (٢٠١٣)، مێژووی هۆزی جاف، چ١، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی بەدرخان: هەولێر.
عزیز، سهیل خورشید (٢٠١٣)، مێژووی ناوچەی کفری لە کۆنەوە تا ساڵی ١٩٥٨، چ١، چاپخانەی یاد: سلێمانی.
کەریم، خالد مەحمود (٢٠١٢)، دەوڵەتی عوسمانی و عەشیرەتە کوردەکان لە کوردستانی باشوور ١٨٦٩- ١٩١٤، لە بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای هۆشیاری و پێگەیاندنی کادیران: سلێمانی.
کەریم، خالد مەحمود (٢٠١٩)، باشوری کوردستان لە کۆتاییەکانی سەردەمی عوسمانیدا، چ١، چاپخانەی کارۆ: سلێمانی.
نەریمان، مصطفی (١٩٩٤)، بیرەوەری یەکانی ژیانم، دەزگای رۆشنبیری وبڵاوکردنەوەی کوردی: بەغدا.
نوڵدە، بارۆن ئیدوارد (٢٠٠٤)، گەشتێك بە عەرەبستان و کوردستان و ئەرمەنستاندا، و: حەمید عەزیز، ب٢، چ١، بەڕێوەبەرایەتی چاپخانەی رۆشنبیری: هەولێر.
نەریمان، مصطفی (٢٠٠٧)، شۆڕشی ئیبراهیم خانی دەلۆ ١٩٢٠، چ٢، چاپخانەی رۆژ، لە بڵاوکراوەکانی کۆمەڵەی روناکبیری و کۆمەڵایەتی کەرکووک: کەرکووک.
-بە زمانی عەرەبیی
اوغلو، نجات كوثر (٢٠١٩)، كركوك بأقلام الرحالة ١٥٣٤- ١٩٧٦، دار الحكمة: لندن.
باشا، خورشيد (٢٠٠٩)، رحلة الحدود بين الدولة العثمانية وإيران، ت: مصطفى زهران، مراجعة: الصفصافى احمد قطورى، ط١، المركز القومى للترجمة: القاهره.
باقر، طه وفواد سفر (١٩٦٦)، المرشد الى مواطن الاثار والحضارة الرحله السادسه بغداد- حلبجه، اصدرتها مديرية الفنون والثقافة الشعبية فى وزارة الثقافة والرشاد: بغداد.
العزاوى، عباس (١٩٥٦)، تاريخ العراق بين احتلالين، مجلد٨، شركة التجارة والطباعة المحدوده: بغداد.
الكركوكلي، الشيخ رسول (دون سنة الطبع)، دوحه الوزراء فى تاريخ وقائع بغداد الزوراء، ت: موسى كاظم نورس، دار كاتب العربى: بيروت، مكتبة النهضة: بغداد.
النجار، جميل موسى (١٩٩١)، ولاية بغداد من عهد الوالى مدحت باشا الى نهاية الحكم العثمانى ١٨٦٩- ١٩١٧م، ط١، مكتبه مدبولى: القاهره.
نوار، عبدالعزيز سليمان (١٩٦٨)، تاريخ العراق الحديث من نهاية حكم داود باشا الى نهاية حكمه مدحت باشا، دار الكاتب العربى للطباعة والنشر: القاهرة.

-بە زمانی فارسیی
راولینسون، سرهنری (۱۱۳٦۲)، سفرنامە راولینسون (گذر از زهاب بە خوزستان)، ت: سکندر امان اللهی بهاروند، چ١، انتشارات اگاه: تهران.
-بە زمانی تورکیی عوسمانیی
سامی، ش (۱۳۱۱)، قاموس الاعلام، دردنجی جلد، مهران مطبعەسی: استانبول.
-بە زمانی بیانی (ئینگلیزی، فەرەنسی و ئەڵمانی)
LORIMER, J. G (1913), REPORT ON A TOUR IN TURKISH ARABIA AND KURDISTAN APRIL-MAY 1910, PRINTED AT THE GOVERNMENT MONOTYPE PRES: SIMLA.
BUCKINGHAM, J. S. (1827), TRAVELS in MESOPOTAMA, VOL. II, HENRY COLBURN, NEW BURLINGTON STREET: LONDON.
CERNIK'S, INGENIEUR JOSEF (1876), TECHNISCHE STUDIEN-EXPEDITION DUECH DIE GEBIETE DES EUPHRAT UND TIGRIS, JÜSTÜS PERTHES: GOTHA.
Cuinet, Vital (1891), La Turquie d'Asie: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure, Tome Deuxieme, ERNEST LEROUS: Paris.
FRASER, J. BAILLIE (1840), TRAVELS IN KOOEDISTAN, MESOPOTAMIA, VOL. L, RICHARD BENTLEY, NEW BURLINGTON STREET: LONDON.
GERAKD, M. G (1883), NOTES OF A JOURNEY THROUGH KURDISTAN. IN THE WINTER OF 1881-82, PRINTED BY THE SUPEE1NTENDENT OF GOVERNMENT PRINTING, INDIA: CALCUTTA.
Maunsell, L.F (1890), Reconnaissances in Mesopotamia, Kurdistan, North-West Persia, and Luristan from April to October 1888, Volume I, PRINTED AT THE GOVERNMENT CENTRAL PRINTING OFFICE: SIMLA.
Pfeiffer, Eduard (1898), Das Sandschak Suleimania und dessen persische Nachbarlandschaften zur babylonischen und assyrischen Zeit; geographische Untersuchungen unter besonderer Berücksichtigung militaȑischer Gesichtspunkte: LEIPZIG.
Rawlinson (1839), Notes on a March from Zahab at the foot of Zagros, along the mountains to Khuzzistan and from thene through the pruince of Luristan to Kirmanshah in the year 1836, The Royal Geographical Socical Society of London Magazine, vol (9), London.
RICH, CLAUDIUS JAMES (1836), NARRATIVE of A RESIDENCE IN KOORDISTAN, Two Vol – Vol I, James Duncan Paternoster ROW: London.

پێنجەم// گۆڤار و رۆژنامە و بڵاوکراووە

-بە زمانی کوردیی
جاف، حەسەن (۲۰۱۰)، حەمەپاشای جاف و مەولەوی تاوەگۆزی ونامەیەکی بێ نوختە، ڕامان (گۆڤار)، ژمارە (١٦٢).

کريم، محمد على (٢٠٢٠)، قولەکانی سنووری کەلار و دەوروبەری، یادی کەلار (بڵاوکراوە)، ژمارە (٤).

کەریم، محەمەد عەلی "شوێنەوارناس" (٢٠١٤)، کۆشکی مەحمود پاشای جاف، سۆبارتۆ (گۆڤار)، ژمارە (٨).

نەریمان، مصطفى (١٩٨٩)، گردى (شيروانه) سەيرى سيروان، هاوکاری (رۆژنامە)، ژمارە (١١٢٧).

-بە زمانی عەرەبیی

خيالي، لقمان (١٩٩٥)، آثار عثمانية على ضفاف نهر سيروان، اتحاد (جريدة)، العدد (١٩٥).

زكى بك،محمد أمين (٢٠٠٩)، صفحات من دفتر ذكريات العلامة محمد أمين زكى بك، ت: خليل على مراد، ژين (مجلة)، العدد (١).

-بە زمانی تورکیی عوسمانیی

(١٢٨٠)، حوادث داخليه، تصوير افكار، عثمانلى غزنەسى، عدد (١٧٧).

پاشکۆ

ناوی قائیمقامەکانی زەنگئاباد و کفری و سەڵاحیە (١٨٥٣-١٩١٤ز)

لە رێگای بەڵگەی دروست و فەرمییەوە بە تایبەت ساڵنامەکانی (سالنامە دولت. موصل، بغداد)، توانراووە ناوی ژمارەیەك قائیمقامی سەنجەقی زەنگاباد، قەزای سەڵاحیە (کفری)، لە نێوان ساڵانی (١٨٥٣- ١٩١٤ز) دا بەو شێوەیەی خوارەوە ساغ بکەینەوە:

ز	ساڵ	ناوی قائیمقام	تێبینی
	1853	عومەر بەگ نەفتچیی	کفری ناوەندی سەنجەقی زەنگئاباد بووە
	1863	حسێن ئەفەندیی	پاشتر کراوەتە قائیمقامی رەواندز
	1864	محەمەد بەگی کوری کازم بەگ	کفری ناوەندی سەنجەقی زەنگئاباد بووە
	1874	عوسمان نوری ئەفەندیی	قائیمقامی سەڵاحیە
	1875	محەمەد ئاغا	یەحیا ئەفەندیی جێگری بووە
	1876	ئیسماعیل ئەفەندیی	
	1877	ئەحمەد ئەفەندیی	
	1879	مەجید بەگ	
	1882	عەزیز بەگ	
	1888	عەزیز ئەفەندیی	
	1892	عومەر زادە رەشید ئەفەندیی	
	1893	وەلیدەدین ئەفەندیی	
	1894	وەلیدەدین ئەفەندیی	
	1895	وەلیدەدین ئەفەندیی	
	1896	وەلیدەدین ئەفەندیی	
	1897	محەمەد ئەسیری ئەفەندیی	ساڵح ئەفەندیی جێگری بووە
	1898	مەجید ئەفەندیی	قەزای سەڵاحیە لە پلە (صنف) ی دوودا بووە
	1899	روشدی ئەفەندیی	قەزای سەڵاحیە لە پلە (صنف) ی دوودا بووە
	1900	روشدی ئەفەندیی	
	1901	روشدی ئەفەندیی	
	1902	رۆشدی ئەفەندیی	
	1903	محەمەد عەلی ئەفەندیی	
	1904	ئەحمەد سائیب ئەفەندیی	ناوی وەك جێگر (نائب) هاتووە، ناوی قائیمقام نەنووسراوە
	1905	خورشید بەگ	
	1906	خورشید بەگ	
	1907	عەبدولعەزیز بەگ	
	1908	محەمەد عەلی بەگ	قەزای سەڵاحیە کراوەتە پلە (صنف)ی یەك
	1909	محەمەد عاسم ئەفەندیی	
	1910	محەمەد عەلی بەگ	برای مەحموود پاشای سەرۆکی هۆزی جاف بووە
	1912	عاسم بەگ	
	1914	ئەمین بەگ	

بەڵگەنامە بڵاونەکراوەکان

بەڵگەنامەی ژمارە (١)، فەرمانی پێکهێنانی سەنجەقی زەنگئاباد

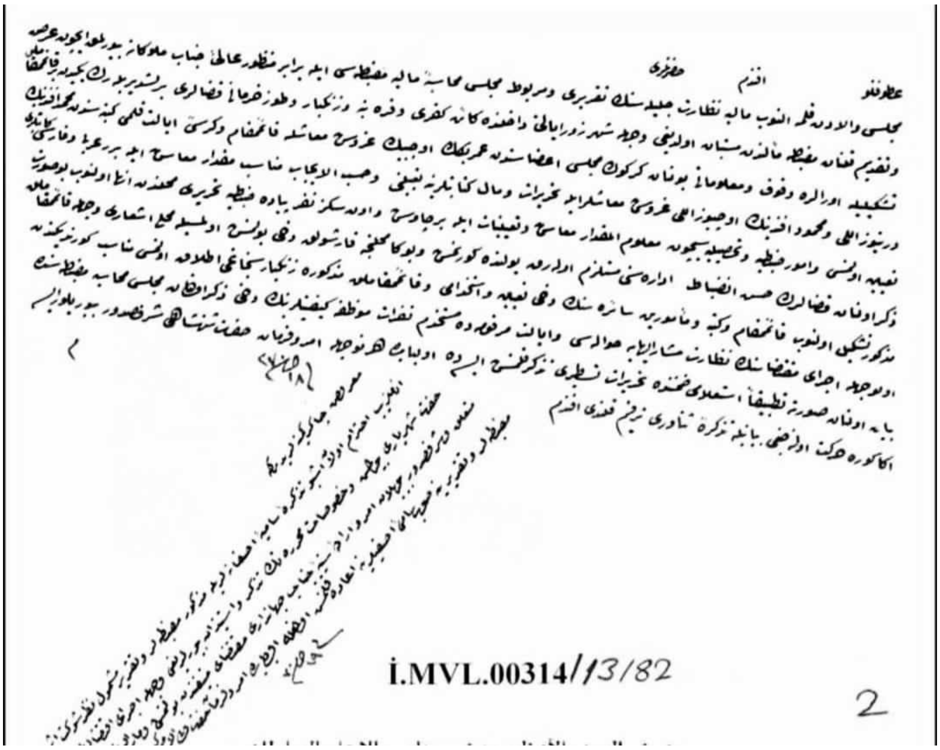

بەڵگەی ژمارە (٢)، گەرمیان و کوێستانی هۆزی جاف لە شێروانە دا

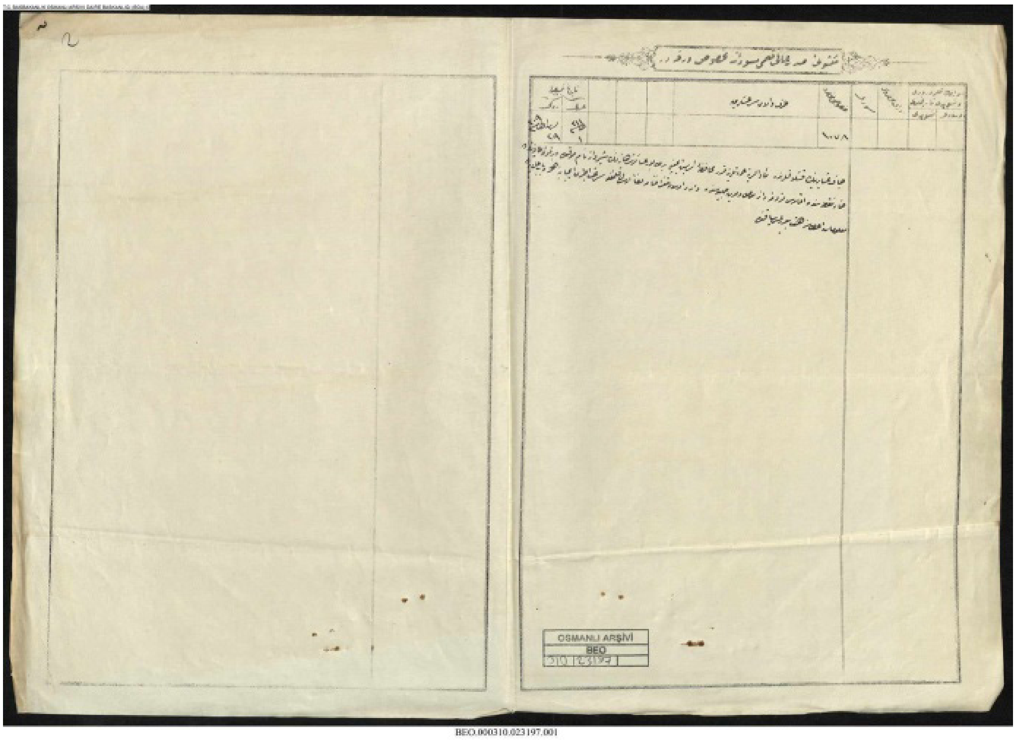

بەڵگەنامەی ژمارە (٣)، نەخشەی خانەقین

Abstract

Historical significance for the Garmian and Kurdistan's Kifri (Salahiya) and Kalar (Sherwana) regions is acknowledged. The region played a significant role in Ottoman relations, particularly with Iran. This study and we have done so in addition to the internal conflict, particularly among the Kurdish tribes in the region, in order to present the history of the region and discuss the developments between the years 18701914-. The research is entitled Kifri and Kalar region in the late Ottoman rule (18701914- AD), with the method of historical research (descriptive, analytical), based on a number of sources and original evidence, some of which are for the first We have discussed the history of the region and understand the important role of the research area in the events and developments There were, especially Kifri (Salahiya), an administrative and commercial center between Mosul and Baghdad. Most of the tourists who came to Kurdistan passed through the region and Kifri and their works told us about many aspects of life and civilization,

Keywords: Ottoman Empire, Kifri (Salahiya), Zangabad, Kalar (Sherwana).